अवबद्धत्र रसा इत्यादि रक्षो वत्रः अवसेवायर्थवधृतः गतः मृतस्तु देहः अरालयः क्रोधादयो धृताः गताः रत्नावल्यर्पितं यशोदा
क्रोधो भांडभेदे न जस्थितो धृतागतः कृष्णस्य संदर्शनदर्शितैस्तुकः क्रोधो गतः स्वानां च प्रीतिमावहन्तिस्मकेः उपनंदादि
गतो भगवदिच्छयाऽप्रियकृत्वादिर्गतः एवं बकवत्सौ अवधूतौ देहौ मृतौ तदुक्तं इति नंदादयो गोपा राम कृष्णकथामुदा कुर्व
तैः रममाणाः स्वनाविदमववेदनामिति प्रमाणप्रकरणलीला उक्ता प्रमेयप्रकरणक्रीडा आह आदित्य इत्यादिना आदित्या
वृंदावनभूमेः हेतुः कृष्णाजिनत्वं त्वगस्ति अतः प्रतिशब्देन प्रतिनिधिमाध दैविकवृंदारासमीभक्तिः बालो रामे कृष्णं च वेणु
प्रयतीसमत्वाप्याभ्रंमिरूपा वेणुर्वृंदावनरूपा अधिसर्वसामिति सवने वृंदावनस्य तानेन तस्योपानिविशेषणात्स्वसेव्या
ये वृंदावने द्रव्यस्य वृंदावनस्य देवता या वा तस्य संबंधात् द्रव्यदेवतासंबंधो यागई वृंदावनरूपे सवने च पौगंडवयः अय
रूपे सवने वा ततश्च पौगंडवयः श्रितावित्यारंभात् बानस्यानं प्रति बांतस्मे वेणुस्तवभागः पुष्टिमार्गीयमोक्षत्वात् प्र
तिष्ठां वेणुसहितं कृष्णं वेदार्थे रामकृष्णयोरिति अतः आदित्या वृंदावनभूमेः त्वगरासमीभक्तिर्वेणुधेनुकमारणेकृते
नैतच्चित्रं भगवेति ह्यानंते जगदीश्वरस्यातिमानुषकरणात् देहाध्यासे हि धेनुकः क्रौधाख्यं नग्नो वधतो देहसुहन्व
जस्यलीलयो अष्टस्वरदेह हता इता इति वाक्यात् तं गोरजश्छुरितकुंतलेत्यादुक्तं प्रान्तर्बहिर्हजेष्योदयोऽवधृताः गोगोपा
लदितां विस्मरणरूपो रागत्रिहंतः अग्नेस्तनू रसीति तत्र मोदस्याध्याये समर्प्यानस्त्रजते तिलटनी यापष्टकप्रभुनेः कालिय
दमनं नसंगतमित्यत आह अग्नेरिति सर्पजनकानंतस्याग्नेस्तनुस्त्वमसि तनत्वमसि तनत्वग्निरतस्तवदमनं स्वरूपा
तिरीके रमरागाभावात् उग्रमश्वापराधश्च परीक्षाकार्यमेव च स्तुतिः प्रसाद इत्यर्थत्र षडर्थाः परिकीर्तिता इति सु
बोधिनकारिकायाउग्रमश्वापराधश्चेति पीनौ तंनागभोगपरिवीत मित्यादिभिर्नंदादिकालीयेद्रियपरिक्षात्तचित्रंताउ

वेत्यादिभिः कार्यनिरोधः ज्ञानभक्तिरूपः तावाह देववीतयेत्वा गृह्णामीति वीप्रजनकांस्यवस्यादनेषु अ०प०अ० दैवीसंपदः प्रजनः कर
येजनकस्तत्वाये त्वाच्चंसर्पगृह्णामीति ४ परीक्षाकार्यचनिरूपितं २ स्तुतिं प्रसादैनिरूपयति वाचोविसर्जनमिति स्तुतिप्रसादद्योत
कानां वाचां विसर्जनं मौनैनागपत्न्यास्तुतिरूपवाचः कार्यायेच भगवति प्रसादद्योतक वाचोविसर्जनं अत्रकल्पस्यश्रुतिघटि
तत्वेनाश्रुतित्वादनं गत्वाच्चविरोधेप्यप्रसक्तिः यद्वा चतुर्दशे श्रीशुकउवाच उपहार्यैः सर्वजनैर्मासि मासि इयावलिः वानस
त्योमहावाहोनागभंजप्रशङ्किः रूपितरन्यत्र वनस्पतिमूले देयोवलिः अ्रोसधर्गिरूपोग्नेस्त्वंतनुरसीन्येवं नकल्पविरोधः कल्प
स्तुः प्रत्नेस्तनूरसीन्याह अग्नेर्वाएषातनूः यदोषयः वाचोविसर्जनमित्याहः यदाहि प्रजाश्रोषधीरूपोग्नेस्त्वंतनुरसी
त्येवनं कल्पविरोधः कल्पस्तु नंगमश्रुवते अप्रयवाचंविश्रजंते देववीनयेत्वा गृह्णामीत्याह देवताभिरेवैनत्समर्धयती
ति अङ्गिरसधांनस्यमन्त्रेति वासनस्यन्यः इदं हव्यं देवेभ्यः भगवान्त्रियगरुडाय सुरवासैमि हव्यं इगन्धैशमयस्वश्लो
चय सइदं देवेभ्यरन्यत्र सप्रसिद्धोदावाग्निः रस्यर्थइदं हव्यसुषमि अत्रनोदेवेभ्योस्ति इतित्वंसमस्वक्रमेनपीनोभवशम
आलोभवनंकुरु मादेवानगोरूपात्मसय अग्नेतनाधद्यायामाह इषमावदेर्जमावदेति इषं प्रागसंअस्मने क्रममायहे
क्रमत्वसेवायैचतुर्थपस्यफलत्वात वदव्यक्तवाचंकुरुअस्तांकुरु ऊर्जमपानंचवदकायेनवाचामनसेतिवाक्यात भग
वत्वेनपुष्पान्वाद्वयपुपानेरुद्रगीतानुरोधेनमथ्वास्मिन्पुरुषे यथ्वासर्वद्विन्येसक इतितैत्तरीयोपनिषदाघुमात्रस्तुयोन्यपिपन
दनुरोधेनसामान्येनपुंसकंघुर्मादितिद्य अभिगमने अप्रदा०प०अ० अधिकारित्वातदीयावदतन्मक्लेशे द्वादिषुचमौनंधत्व
त्तिति परिहृदाष्टकात् वयं संधानं तेष्वप्राप्तनः तथाचश्रुतिः न५ होतुः सुराः सर्वेभगवनंमित्युपक्रम्यांगसंगंकरिष्यामिति
वाक्यात्वेदोपनिषद्धिश्च अमृतस्यदेवधारणोभूयासं शरीरंमेविचर्षणंजिह्वामेमधुमत्तमेत्यादिभिः विचर्षणंवाक्यं

वेधिभगवदानंदार्थं परिपूर्णमरासक्तिरूपं मधुस्रावद: मधुमत्तिकर्मोपदेहमनी सोनोपदेष्टीमधुमत्तमाजिह्वा जिह्वास्वादने
आस्वादयित्री यच्छएवनोरसज्ञानोस्वाद्वस्वादुपदेपदेइति परोक्षवाद: अप्रेमतस्यदेवधरसो भूयासमित्युपक्रमाच्चवे
दांतेयोग्गमायात्राच भावनायांसाधनेप्रकरणेऽपंतरूपश्चकि आसदेनान्मरूपोवद कायन्मायनीभवेन्याज्ञापय उर्ध्वेकर
कान्यायनीभवेत्ति अलौकिक सांमर्थ्यरूपमोक्षरूपांसक्तिंवद कुमारिकाभ्योदेह्यु सुमद्दत स्वर्गादिकंत्यं कुमारि
कावदत किंवदाइत्यत आह वयमिति वयं कुमारिका कात्यायनीप्रार्थिका:संघातदेहंजेष्यप्राप्नुम: ताहशसंघाते नभात
व्या कामादयस्तेषामभिभूतिरिति भ्रांतयामिभूत्पाइतिकल्प: नदुक्तेह द्वेगमार्गव पहिनोप्यचिरेराधीरइतिरक्षसंभा
गोसीति अप्रेमतस्यधारणेन संघातंजेष्यप्राप्नुम: स संघात: हेसंघातत्वं रक्षसांभागोसि छंदोगपभक्षसंभात्यभागोसि
ना
भावंयांमोक्षसतत्याज्ञापनप्रयोजनमाह रक्षसामिति यद्यपिकात्यायनी भगवद्रूपाकुमारिकाध्वसदेहा प्राप्नुयोग्यास्त
थापिकायंन्याजयतीकान्यातस्या अप्याधिदैविकंरूपं कात्यायनीफकिरूपं अतोमोक्षसतत्याज्ञापनमावश्यकं अतिघ्नतो
पिगतिमरथंवीप्रयुक्तेइति काश्चित्समंमुकंदेनश्चरजोनीरमिभ्रिता इत्यलौकिक सांमर्थ्यरूपमोक्ष: अतो रक्षसांभावाग्यभाग:ए
वेसाधनप्रकरणउक्तं प्रकतमतुसर्पते प्रमेयप्रकरणेवर्षरुद्धमसीति हेगोकुलत्वंवर्षद्वृद्धंवर्षेराप्रद्धं असि अथपक्षसप
रितो सानिमिमुदितात्मीमि अनुगीयमानोप्यविशहजं गोकुलपंडितमिति प्रतिन्वेति गोकुलाघकात्प्रतिताप्रतिनिधिप्या
वर्षरहंवेन वेदार्थोरामकृष्णयोरितिश्रुन्यासवलि: कृष्णोवेन अत्रवेदोपनिषत् लोमशोपशुभि: सहस्वाहेति वृद्धंतुशील
जे स्वरितोराकृदेश्रुमेधवदित्तिविश्व: पराप्रतिमिति भक्तिमार्गस्यस्वयंप्रकटनात्तोनरूपन्चे नपएमहादोषनाशकत्वेपि
शेवार्थमिति परोपसर्गार्थे परान्दिमोक्षप्रादान्यप्रातिलेम्पेश्रुधर्मेरो अप्राभिमुख्येभ्रषार्थे चविक्रमे चगतौविधेइतिविश्व:

नवप्रि·
८१

प्रतंकंपनाधिकरणोक्तहृदयवंशरूपकं पत्रविषयीकृतवल्लदेवोनरस्य प्रलंबरूपपराभूताऽप्रारानयः तन्निन्यांशाऽपि प्रताः हृदयस्य
कंपनविषयीकृताऽनिरोहितोः कृताः प्रलंबईश्वरदोषरूपः सोऽस्याध्यायेदावाग्नि पर प्रतः पराभूत इत्याह रसस्य संभ्रमपहन्याइतिन
न्वीश्वरदोषोहं विरुद्धसर्वधर्माश्रये पर्मेवसन्न त्सोनरूपत्येचेतिममापहृतिः सर्वश्रेयोपहृतिरिति प्राह वायुर्वइति विविहेषि
योगे प्राणापानरूपोवायुः विशम्ते बद्धे तत्वगन्रूपवायुभियोगे करोत ततोवायुवदोषाऽपिवायवस्येति स्तन्ययुक्ताऽन्करोऽत्य
तोनैकरसत्वभंगः समदशेध्यायेवर्षाशरद्वर्णनेयतदाहुर्वैरायैग्यं देवोवसविनेति देवोनित्यलीलास्यः सविताहरूपः वो
यस्मान्तत्सतिग्दहस्तुत्तादृशाकालेनर्तुगुणगविभर्वा विभागवत्तास्तग्नस्येन वैरग्यंधोनितं देवईश्वरोपिऽप्रष्टाध्यायीयाक्रीडाये
बकव्याप्रमेयप्रकरणगीया ॥ २ ॥ इति श्री [illegible] समाप्तः ॥
तृतीयपर्याये ॥ श्री पूर्वमेवस्याष्टमुपपादनं अथ कांडानुक्रमः अथ कांडानुक्रमः पुरोडाशीयमध्वरः इति त
घाष्याफि प्रलक्षणं व्राह्मणानां प्रव्रस्यानां अथ कांडानुक्रमविस्तारेणव्याख्यायते अथ कांडानुक्रम इत्यादि कांडशेषास्य
पाकांडं विदध्यात्तु विचक्षण इति वचनात्कांडशेषपुष्कान्नि पुरोडाशीयादीनि क्रमेण निर्दिश्यंते पुरोडाशीयेनामकांडं इ
षेत्वेत्यादि प्रश्नोनमाप्त वाक्यवर्ज्यं उभावामिंद्राग्नि प्रश्नस्याग्निर्वृत्राणि पर्यंतं पुरोडाशीयं कांडव्याख्यातव्यं इमे प्राध्वर्यव
मेवा पुरोडाशचेत इति पुरोडासाः दर्शदांते कांडं तत्स्कंधः वर्गश्च दृश्यपर्णौ हुतो दक्षप्रथमपर्याये दक्षत्वेनमंगला
र्यधर्मत्वेनारीा तत्संबंधिवृषभो द्वितीयेतन्निरूपित स्तृतीये तु पर्याये शकुनिरूपो धर्मोपितत्संबंधी निरूपितः पंचरात्रस्य
तदर्थाभावे प्रवृत्तेस्तु उपरितनीयार्थसकुतेयकत्वात् अधुनेषेत्वोर्जेत्वोति विचार्यते रोक्षवादस्तु निगमपितारः निगलवः
निषंटवः इत्यत्र अप्रहूणः परमितपरोक्षं तस्यार्थस्यवादः इषे सुमिपासमि ब्रह्मिकर्तृशत्ये त्वात्वां दात्तारं द्विषंयभिक्षित

ग्निर्त्रियुक्ते निरुक्तेन्च इतिद्विशनामसु पाठात् ऊंमः पुष्पस्य दार्थे निरुक्ते । दम्भरं प्रसूवसं गर्भपलाश फलमत्र उपपत्तेः इषेउर्जेष्व
यजमानेसं पादनात् क्षुभिपासे अत्राग्नियारातनुरूपयजुर्वेदस्यमानुषत्वेन देहादिनिरूपकत्वात् मनुनाकृतात् इतिश्रुते अ
ग्निमिले इत्यृग्वेदारंभाग्नेरुक्तत्वात् ननु यजुः प्रकाशादैन्वात्वां पलाशशाखां शमी शाखां आधाने अश्वमीकेंगर्भसोन्युक्त्या अश्वत्थशाखा
मित्यनेके अपक्षे तु निरुक्तो कद्विश वन्चकत्वपदमाद्याम् अप्रन्ययेचादायक्लिष्टकल्पनं कुतः इतिचेन्न तद्दिबहुत्वं सं
नेषद्धो तेन्या च क्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इत्यादिषु परोक्षवादे सिद्धे प्रचा परोक्षवादात् अभावकल्पनेदोषाभावा
त् नचैवं सर्वत्र पदविकृत्या पत्तिरिति वाच्यं पलाशपदी न्वादेवन्वेन फलत्वात् फलाशे पारोक्ष्यात् परोक्षवशो वेदोयमित्येकाद
शस्कंधात् वस्तुतस्तिति पक्षे परोक्षवादाभावेपि प्रपंचत्वाद् इदनेवाधकाभावात् एवमंत्र क्षुभिपासेष्पदस्य परोक्षवादे सि
द्धे ऋषिपरोक्षार्थे इष प्रत्यक्षार्थे क्षुभिपासाभिदृष्टि कर्त्री शक्ति निपरोक्षावाद ऋषिस्तुश्रुतिश्रद्धाप्रत्यक्षेनार्थे प्रवेशम
लभमाना परोक्षे स्वीकृता एवंच क्षुभिपासा कर्त्री शक्तिरिति संपन्नं अत्राय संबंधेन संभवति रात्रीणां क्षुभिपासाक
र्तृत्वात् तृतीयस्कंध दशमेध्याये प्राणेनाक्षिपता क्षुत्तृडन्तरा जायते प्रभोरिति प्राणः कारणं अतो रात्रीणां षड्भावि
कारेषु जायतेस्तीति विपरिणमतीत्येतेषां त्रयाणां जन्मत्वेपि कादाचित्कत्वाभ्याम रतोभीति अभिद्रव्यैः शब्दवद्भिश्च अभ्यस्य
स्य जिघ्नीमयेति अभि शब्दे इत् तथाच तन्फलो(य)दास्याया श्वस्येगतौ रूपसाधन द्वैधी भावः न तु शब्दे परोक्षवादत्वसिद्धे
नेतु रोधे नार्थे परोक्षवादो हेतौ त्वन्विष इति जञ्ज इति शब्दे परोक्षवादो हेतौ त्वविष कथमिति चेन्न निघंटुपाठे होत्रशब्दस्योक्तोयपाति
गेनुशब्दस्यानिरुक्त शब्दस्य पनेचतथात्रेष इति कस्यस्यांनेपिन श्रुतौ यत्र शब्दे परोक्षवादस्तत्र शब्द एव श्रुतिप्रवर्तते
अप्रस्तुतन्यायेन परोक्षवादप्र इतिस्तदात्रईष इत्य स्वरस्यांनेपिन श्रुतौ यत्र शब्दे परोक्षवादस्तत्र शब्द एव श्रुतिप्रवर्तते

नवार्थ॰ ६८

सुईणदांनगतिवंधुणुम्बा॰ अ्रा॰ से॰ ईषेदानौंमहोमायेषेदमायहोमाय॰ गतयेगमनक्रियायाइत्यपर्थः सर्वक्रियागमनांतर्भूता इति वहि:
कुत्सिपासाभिवर्जे द्विकर्चं पञ्चक्लिष्टपरोक्षार्थः द्विषं शिवनगतीर्गतिं अस्मुपप्॰ रक्षइत्यादिश्रुत्योपस्यवक्रत्वात् द्विद् छेदनेकुत्सिपा
सेद्वीडसुगच्छत इति कुत्सिपासाभिवद्वि कर्तृशक्तिः तथायश्रुति योस्मान् द्वेष्टियंचवयंद्विष्मे इत्यत्रत्वानगच्छेत्तिमेऽग्नेइ
तिच अग्नेद्योरात् ननुभिस्ताताच्छेतिसंवंध ईषमूर्जमस्मासुधेहि इति श्रावणं तु प्रोक्तरात्वादेवाद्विट् साधारणं स्वसाधारणं
मन्यतेज्ञातमार्गेभ्वा यद्वाशास्त्रार्थनिरूपके द्वितीयस्कंधेषष्ठेध्याये एतद्द्वेरिति मिक्षामित्यत्र वे देहि स्वाधिकारानुसारेणान्या
धिकरणोचयदर्थी निरूप्यंतेतेचसर्वेब्राह्मणौक्तायंते वसंतादयकाला यतर्थ्याध्यांनमेष्या अश्वमेधादयः क्रतवः पुनस्तोमा
दयश्चनैमित्तिका अत्र वेदानुसारेणानंतदधिकारानुसारेणाध्यवस्यात तत्सर्वं वेदविहितं ज्ञायते इतिसुवोधिन्यांतथाच दृष्टिः लौ
किकाभाषया निरूप्यते यथायोस्मपरत्नायामित्रत्यत्नोकरोतिः दृष्टेतदाहयदाहेषन्वेति श्रुतौ आहेन्यस्यान्यकर्तृकत्वप्रसि
द्धे अप्रस्तोलौकिक इति लौकिकी तपमतभाषालौकिकीभाषेहमकारश्लोगोवर्द्धनप्रसंगे श्रीनंदवाक्ये सुवोधिन्यांस्पष्टमुक्तः
श्रुतोपरोक्षवादः द्वितीयपर्याये उक्तस्तामर्थरन्या लौकिकीभाषातु श्रीनंदवाक्येतत्र दृष्टिपदाभिधा सोर्थः पर्यांतेत्रयेत्युक्त
लौकिकंनैवमुनइति अत्रैनमंगच्छंतयेसोर्थः सिद्धांते वसतेसुवोधिन्युक्तेवाइद्राहोर्थः कुत्सिपासेत्यादि एकदेसविकृतत्वस्ये
भयत्रतोत्यात् श्रुतगविट् इतिपदंनिरुक्त एकदेसविकर्तृत्वं तत्रइषं इत्यकारांतपाठात् अतविषइत्यकारांत समप्यंतेति
रुक्तानुरोधात्त दासुवोधिन्यामिट् इतिशब्दाएकदेसविकृतत्वंततनीयसुवोधिन्युक्तेतदपिनात्रसंभवति दृष्ठाइतिश्रुत्याइ
षत्यसक्तिवंतत्वेति रुक्तईमित्यष परोक्षवादत्वं ततष्वकुत्सिपासेत्यादि सुवोधिन्यां: प्रथमपर्यायेतिष्वयात् सुपुरागेतु
त्वात्वं इगरवंचित्तः म्नीत्युक्तंतिगरोपिसाषांदुमांशेवेदाशेसुजे यक्षारेतिकेइतिहेमः त्वात्वायजुर्वेदांशं वेदत्रयीरूपदुमा

छिनाम्न द्वैधीकरोमि इत्यत्रैर्पः त्वाक्षं शमीशाखां तिग्मतेजसमुग्रतेजसं बाधाते गन्तोपि वंधोको अथर्वा सर्वे सर्वं त्रेतिपक्षः अथर्वा नार्थे दूर्वाभिलकं
व्याकरणरूपं संस्कृत्वा वः कल्पस्यानुष्ठातृ विषयत्वात् तेनाच्छिन्नमिति निवर्तते किं तर्हि एष्विते स्यादेः क्रियापदमित्यपि चेदुच्यते व्याक
रणं चतुर्थी द्वितीया विधायकं क्रियापदं मेतराभवत् क्रियापदं सामान्यं वा किं पश्चाद्विशेषक्रियापदाकांक्षायां निरुक्तं प्रवर्तते तत्रवि
शेषक्रियापदं ग्रहणे हे त्वदर्शनात् सामान्यक्रियापदे प्राप्ते दुर्गाचार्य निरुक्तव्याख्याकृदुक्तमविशेषक्रियापदं ग्रहणे किं तर्हि वि
सर्गः पश्चिमरणाक्रमीति निरुक्तस्ति सः दुर्गाचार्यैरप्यर्थाति निरुक्तटीकायां स्वरस्वती माधिकासेमध्यामिथीः रित्युक्ता इषेत्वायत्वा
त्वां हे कर्मन श्रीगोवर्द्धन प्रसंगे जल्कर्तः सद्रूपस्य सरस्वती रूपश्री मद्वाग्वनरूप धीभिर्भिरंगतिभिः वक्षामाणासर्वै॰ सा
धनैर्विकासेमो ध्वर्धदयः विशदेन वायुरूपं वासवस्येति श्रुतेः वासमिति छेदावहारादी सवससे हि छेदावहारे भु॰ भु॰ प॰ से॰ अ
र्थभेदे वासाधनं कृत्वा व्यापार तेन भगवद्स्यसरणं वेदरूपं सरस्वतीमित्यत्र कर्मेऽप्रमिति च ॰ प्रमितिवोप्पत्वेति श्रुते दुर्गाप्रमवा
केपि स्वरादि विसिष्टा सरस्वत्येव अप्रोन्यति कस्तु आपद्यार्थमेवंधोनित्यः तेन भावना पादशमरक्षं दशहृ इत्री ताविशिष्टक
र्मे अप्रमितिमित्युक्तं ऊर्जेन रसायन्त्वा त्वां सोमं वायुरूपं वासेम तस्पति … कृत्वो व्यापारवंतो भवेम इति योगिकोर्थः
रूढस्तु निरुक्तेस्त्येव प्रस्माच अप्रोसधीसर्वाः सोमो मत्वा रसात्मकति वा त्वात् किं वाई ईर्षानाय प्रथ्वीवा अप्रेसधी सताविः
शिष्टायै इत्योषधि विद्यासतारूपौषधीनां प्रथिव्यां सत्वात् प्रथ्वीवा अप्रोसधय इति श्रुते अप्रेषधीनां देहत्वाद न्नमयत्वं प्रथ्वी
वीवा अप्रेन्नमिति श्रुतेः सोमस्य सत्वात् त्वात् सान्नायविद्यासोमवेसो ऽभिभागवनन वमस्कंधे सान्नायविद्या एवं चेषे
कर्मोपकरिस्ते त्वोभवऊर्जे सोमा अप्रापकहि सन्नोभवेति भावोत्र सूच्यते सामार्थ्यं वेदयोरुत मत्रेन नक्रियापादादीनामुप
मार्थयोगित्वात् अग्नयापाहि वीतये इति सामं सं नो देवी रभिष्टये इत्यथर्ववेदः अथर्वाद्युत मो वेदः यजुष्केति च

न बार्थि·

८८ सामावेदिति पुराणां तमोरुतमस्त्वयमूर्जं सामर्थ्यो यदूर्जं वन्त प्राणानयो विशेषणाकांक्षायांत्विति सगुणानेनुप्रत्यादं हाध्यर्थेसन्नमयामिपरि
माऊर्जिवन्तनिर्गुणेपि तथामाधवभाष्ये इंद्र अग्रेनं सर्वप्राणोभारिष्यमाणितान्वात् ऊर्जेवन्त हेतु रसस्तस्मै ऊर्जवन्त प्राणानयोरिति धातु
रिति प्रथमपर्यायेइद् पदार्थं क्षुत्पिपासाभिवृद्धिकर्तौ सकौ: उक्तपदार्थं इंद्रियाणांविषयग्रहणसामर्थ्यमेतयो: पूर्वापरीभाव
चेदित्य अन्नमिद पदार्थ इत्युक्तं भद्रं करोमिति रित्यच पूर्वापरौ क्तौ: नयस्मिं क्षुत्पिपासेअग्नि रूपेउक्ते अंन्यरूपेच एवंचैकं सांख्यं
चयोगं चेत्यत्रारणप्राधान्याद्द्रं करोमि इति श्रुत्यौषधिविद्याया मोघधोस्यान्यसंबंधे नान्यन्नेतेयजुर्वेदमानवदेह प्रतिपाद
नात्प्राप्ते ननु क्षुत्पिपासाकत्री शक्ति र्दौषध्यादौ षध्यादौ प्राप्ता अग्निवृद्धी सिद्धिकमिति चेन्न अस्रोमदेवहितं यद्दा पुरितिश्रुते
अन्नस्य तस्य देवहितत्वंतदैव पदाक्षुत्पिपासाभीयसक्ति: वेदस्यभक्ते रनेकविधत्वे नतु इत्येतन्वेन चोदेशमात्रं कल्याभगवत्का
र्यपरत्वात् साधनात्पास्वेंद्रियनिवृत्याप्रावस्यकत्वात् २ यन्नावविकारेषु सम्पादेषु वाणांजायन इत्यादिभावाविकार
त्रयस्येति अग्निवृद्धि कर्मणोबन्धादिरहितावृद्धि: अयंमुख्य: पक्षोन्येषभुक्तेरनं: द्वितीयेस्मिन जायमाने र्थे चतुर्थस्कंधोक्त
दिसात्त्वरूपेषु वेदाधिस्युक्तत्वात्स्याश्चात्यन्तं चं द्विः द्वितीयपर्याये प्राणापानयो: पूर्वापरीभावस्य च उद्देशणामल्पनीतिश्वत्तेरि
ति पूर्वमुक्तं तृतीयेस्मिन पर्याये अन्नमिद पदार्थ इत्युक्तं तत्रश्चान्नमूर्जस्व दितिस्तं अत्र विशेष्यविशेषणाभावात्उभयोर
र्थयोपूर्वापरिभाव इति अत्रान्नानि सकलोषधि च्छंदोमयपयःप्रादीनी तांमूर्जस्वति सकलौषधीत्रनदं तर्गतो रसउक्त पदवाच
कर्मणिजनोयमतु तिष्ठति त्युतृष्णाविषयक वाक्याच्च क्षुत्पिपासाभिवृद्धिकर्त्र्यशक्ति सन्वेर इंद्रियाणांविषयग्रहणसामर्थ्यं
मिति अन्नरकाभ्युत्काभाष्या अध्यायनं अन्नउभावर्थौ उपपन्नौ अन्नउभयोरर्थयो पूर्वापरिभावइति तदुक्तंच तुर्थस्कं
धे अप्रेनमोषितमूर्जस्वत् भगवान्वाअन्ने पदीति वत्संकल्पामनु ध्यारणावदुहत् सकलौषधीरिति: तषयोद्दुहुर्देवी

८८

मित्रियेऽस्य सप्तमवत्सं बृहस्पतिं कृत्वापयच्छंदोमयं शुचिमिति नन्विदमर्थद्वयं व्याहतं श्रुतिविरोधात् पूर्वव्याख्यानद्वयं च वत्सस्य चेति
चेत् सत्यम् भवता महीधरकृतवेददीपनिरोधेनोच्यते नयास्य वेददीपः हेत्वाभासे इषेत्वोर्जेत्वाशाखां छिनद्मि इषे इत्यनेनोच्यते सर्वैर्बौद्धैरिधा
न्यतिष्यतस्य षाडष्टधूत्या दृष्टिर्व्याख्याता कर्मणिकल्प वृष्टैनेतदाहयदाहेषेत्वेति श्रुतेः इषेत्वेति छेदनार्थो मंत्रः ऊर्जेत्वेति
सन्नमनार्थः सन्नमनं मंत्रकरणं शाखायाः लग्नधूल्यपनयनं इदं पश्चात्तनं इत्यार्थः उर्वो त्वा सा षेव देवताः शाखिन्ना
सेवमयानि नज्रकरोमि किमर्थं ऊर्जे ऊर्ज बलप्राणनयोः उर्जति सर्वोऽनुष्ठ पश्चादीन् बलयति प्राणादिकान् दृढशरीरा
करोति यद्वा प्राणयति प्रकर्षेणाच्छेदयत्ति निःसृत्य तिष्ठयेन वृष्टिगतो जलात्मको रसः उर्कशब्देनोच्यते तस्मै रसाय
त्वामनुष्ठाज्मि यो वृष्टेर्दूर्जसो जायते तस्मै नदाहेतिश्रुतेरिति ननु नास्ति च तृष्णा फलवेधनेन परोक्षवादविषयत्वात् लौकि
कभाषात्वाच परमधिकारेणनिरूपणात् द्वितीय धारत्वा अयपरमाद्वा तस्य च लौकिकत्वे नाविवक्षितत्वात् परोक्षवादस्य वस्तुतस्तु
इत्याद्दिग्नं येन द्वचरोऽत्र त्रैगुण्यविषयावेदानि स्त्रैगुण्योपभवर्जुनेत्यिग्गीता यां तदुक्तेऽप्रस्य त्रैगुण्यविषयत्वे उक्ते नार्थस्य त्रैगु
ण्यविषयत्वात् न च तत्र किमानं प्रथम पर्याये तृतीय स्कंध विंशाध्यायी उर्ज स्वतंत्रमन्यमानः आत्मनं भगवान् ज इत्यस्यैवमां
नत्वात् ननु वेददीपोक्त दृष्टस्य परोक्षवादादिविषयत्वात् वेदत्वेऽपि निरुक्तोक्तालपक्षस्य स्वाधिकारानुसारित्वात् यद्वा
उर्करसः सोऽप्यत्र नाम सुपठितो निरुक्तो इतिश्रुते तुर्जेत्वेति श्रुति विषयत्वं श्रुते इति चेत् लाक्षादपदेनकर्म सुत्यात्वा
पि दृष्टिरूपोऽर्थो न लभ्यते निरुक्तादिपक्षे स्वलनादीनामपि प्रामाण्यात् वेदत्वेन स्मृतित्वेन वाध्यबाधकत्वेऽपि वेदेन स्वाधिकारेण
निरूपणात् तैल्पं यत ईर्षत्वस्य दृष्टार्थत्वं उर्जइत्यस्य उर्ज बलप्राणनयोरिति धातोः प्राणरूपजलवाचकत्वात् तस्य
च ईष ईत्यस्य व्याख्यानत्वात् प्राणनं जीवनं यमृदति वाक्यात् व्याख्यानपक्षस्तु निरुक्ते रषमूर्जोमित्यत्र नामसुपाठादुक्तः

तथाच: मदालसयाप्यं परमार्थविद्रूहतोविगुणोधर्मोव्याख्यास्यते। प्रस्तार्थस्य। निस्त्रैगुण्योभवार्जुनेत्यर्जुनं प्रतिभावेनिलोटाज्ञाविषयत्वा
त् नचवेदांतव्यतिरेकेणानवैराग्यमिति वेदांतेब्रह्मदारुण्यकादिमाण्ड्यादिभिर्वैराग्यस्याज्ञाविषयत्वमितिशक्यं तत्रधर्माभावात्गी
ताद्वितीयाध्यायस्यवाक्यस्यधर्मेविषयत्वस्यप्रकरणाबरुद्धत्वात् अध्यायोकर्मप्रकरणं अथातोब्रह्मजिज्ञासा अथातोधर्मजि
ज्ञासेतिच अप्रतोजायस्वम्रियस्वेति अतीयामर्थातिरिक्तोत्रयामिमां पुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताःपार्थनान्यद
स्तीतिवादिनः कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृत
चेतसां व्यवसायात्मिकाबुद्धिः समाधौनविधीयते त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेम
आत्मवान् यावानर्थउदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके तावांसर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन
माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि योगस्थःकुरुकर्माणीत्येवप्रकारात् संगंत्यक्त्वाधनंजयः सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा
समत्वयोगउच्यते इतियोगलक्षणं किंच संन्यासः कर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्य
ते इतिवाक्यात् कर्मसंन्यासाद्विशिष्टोविगुणोधर्मोव्याख्यास्यते नत्वस्तुनिर्गुणार्थे परत्वं इदुर्कपदार्थस्य परेतु श्रुत्युक्तब
द्धिः व्याकरणोक्तचलरूपार्थेभ्यांबाधस्तु प्रतिसंधीयत एवेतिचेत्सत्यं स्वप्नादिवदेतयोरर्थयोर्प्रीति दुर्कपदमर्यादबोधोनिवा
र्यः तथाच वाक्यशेषेणास्वप्नार्थवत् पदमर्यादयैतयोरर्थयोरुपस्थितौबाधकाभावात् अप्रमवाक्यस्यापिवाक्यशेषेण
वदर्थनियामकत्वात् अर्थानामाधिदैविकादिभेदेनैवविधानात् अतउभयोरर्थयोश्रौतत्वेनअप्राकरेकलाशेषपरोक्ष
वादांगीकाराद्युक्ते परोक्षवादविषयत्वादिन्यादिदोषस्यांपूर्वमुक्तेश्चेति आचार्यैस्तुमन्त्वमन्यापेक्षयोद्भुष्टमेव नच
कृष्णार्थेयागकरणेनिर्गुणत्वेक्रियाद्वैतहानिः द्वैतार्थक्रियाकरणेनिर्गुणत्वहानिरुद्देश्यभेदादिति वाच्यं कृष्णार्थया

गेऽकृत्स्नस्य फलस्य प्रदातृत्वात् एवं च श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं करणोक्तिपाठे तत्सिद्धि क्रियाकरणे निर्गुणत्वहानिरुद्देश्यभेदादिति वा
च्यं कृष्णार्पणयोगे कृत्स्नस्य फलस्य प्रदातृत्वात् एवमिति कृष्णोद्देशेनैव तत्प्रीत्ये उद्देश्यत्वादुद्देश्याभेदात् शानेनैवोक्त्वा
व्याने श्रुतिकल्पविरुद्धमिति कुचोद्यं निरस्तं सगुणार्थत्वात् नतु कृत्स्नराद्धं सात्त्विकप्रतिपाद्यं कृष्णार्पणमेव यागकरणे निर्गु
णत्वमिति वैराज्ञमेकाष्टकपर्यन्तमत्रापि पूर्ववद्व्याख्यानरीत्यावाक्यविनियोगः पूर्वं तृतीयपर्याये निरुक्तोऽनुवाकः अथ ब्रह्म
राणं तत्सामान्यं माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रजापतिर्यज्ञान रैक्ष्यैयाः सृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चेत्युपक्र
हृतं तत्पुरोडाशकाण्डं मम श्रुते किन्त्वध्वरं स चापि उद्दं स्विष्टकृदि प्रश्नद्वय तत्रोपयुक्तं अत्र तु ब्रह्म संधत्तं तन्मे जिन्वतं
क्षत्रं संधत्तं तन्मे जिन्वतं तां मे जिन्वतं ऊर्जं संधत्तं तां मे जिन्वतमिति ब्रह्म च क्षत्रं च संधत्तमिति सामान्यं ब्राह्मणं
प्रवृत्तिपूर्वकाले धर्मप्रवृत्तिजनयित्र्योपक्षीराणं विशेषब्राह्मणं चेषं संधत्तमित्यादि अत्र मंत्रविनियोगं ब्राह्मणस्याप
स्यैवोदर्शयति अपरेणाक्षरेण वेदिं गृहा वरत्नावासंधत्ते ब्रह्मसंधत्तं तन्मे जिन्वतमित्यादि अष्टकं जिन्वतमित्यंतमुक्तं
अत्राध्वर्यु शुक्रपात्रप्रतिप्रस्थाता मंथिपात्रं चादाय उत्तरेवेदेउपश्चाद्भागे वस्थापयधस्तात्स्थिते पात्रे परस्परं संस्पर्शे
कुरुतः तावेतौ गृहौ शुक्रपात्रमाथिंपात्ररूपौ तेन गृहौ अप्रवरन्तौ इति छेदः ब्रह्मसंधत्तमित्यनेनान्वय पीदमिहोक्तं पदं गृहे
इति अप्रवरत्नौ अप्रासंधत्ते हस्तस्थिते इत्यादिना व्याकृतार्थपदे विद्धिमित्यस्य वेदे पश्चादित्या यथार्थकथनं यजुर्भाष्ये माधवी
ये अग्नेयद्वास्व कीपावरत्नौ परस्परं स्पृष्टौ कुरुतः हे गृहौ युवां विष्णु यजमानसंबंधिनौ ब्राह्मणराजानि संधत्तं स्वोचि
तधर्मरहित्य यथानभवति संपादयतं किंच मेतनब्रह्मदीयो ब्राह्मणराजन्यजीवनं प्रीणयतं एवमग्रेऽपि योज्यं वेद
केसवैः प्रकारैर्भगवत्कार्यं कर्तव्यमिति तात्पर्यात् अत्रेदमाति यज्ञपात्रेषु गृहा स्वर्यादित्सुचक अपि स्वस्वार्थेन

नवार्थि. ऽप्रधिकारित्वाधस्सेवरौपि रंहत्तापिज्ञाते: संपादकत्वमतो गृहगृहसां प्रथममंत्रनीयं स्कंधचतुर्दशेध्यायेदीक्षानुजन्मोन्यत्र गृहस्थांमुखमध्येस्यापना
१०१ दितिभुवोधिन्यो मागेनिस्यापनंभन्तिमध्येस्यापनंवान्नोमुकंप्रवेष्टहसां यजुर्वेदत्वेनदेहुप्रतिपादनाभयपकत्वात् देहत्वेनवायुकंप्रविस्य
संप्रसरन्ती: स्वांगविशेष: ऽप्रमरकोषेप्रकोष्टेविस्तनकरेहस्तोमुष्टनात्तुबुद्ध्यास. रत्निस्यदरत्निस्तु निष्कनिष्टेनमुष्टनि निर्गताकनिष्ठा
यस्यात्तेनमुष्टिनाउपलक्षननिष्कमष्टाधिकस्वर्णे शतदीनार्के कर्षयोरिति विस्वैँधा चवेदिमपरेरगास्तरावेदी पश्चाद्भागे द्वारे मेधेनक्र
तुत्वेतियावत् गृहस्थौ नोड़ा गृहौ ऽप्ररत्नौ इति वाछेद: गृहौ सुकामपि यौनौ वंस्तसधतंनौ ऽप्ररत्नौ सत्निसप्रयो ऽप्ररत्नसमौधिकस्सौ
ऽप्रध्वर्युरासंधते प्रत्निप्रस्यात्तच्च ऽप्ररत्निक्रियापाघर्येनिर्गतकनिष्ठेवद्धमुष्टिर्हस्त: तथा चकांत्तराम्य प्रवंत्वपक्षाभवने: प्रवेचहृत:
संधत्तमित्यादिधर्मौ इति शास्त्रवाघ्यंभूमौस्यापनेप्रामेउपर्यैवनिषधात्तौन्येवक्रत्याध्वर्युर्यमानोयेउद्दिकंसंपादयत्ति ऽप्रध्वर्युश्रा
खाछेदनेनमुत्रोमंथ्यिनोदेवो भवितवंतु तौ यजमंने यादिकं संधनमित्येवं संपादयतिरिति कांत्तरोनसम मर्थ: तत्रगृहलक्षण
मग्नीषोमान्यांमित्यत्रवक्ष्याते नत्रकांत्तरोभ्नेदेवास्ता शुक्रयाः देवास्तामंथ्यिपाभ्यानि दर्शनात्सुक्रगृहमंथ्यिगृहौस्यगृह्यते ऽप्रथनाम्य
र्पोर्थे तथाहि ऽप्रपरेरगानुकषेना धार्येरगास्तरेरग रत्नादिनोवेदि:ऽप्रस्मनं धर्माध्दिभिरववनवनि: कव्यपित्वासनं ममेत्येकाद
शस्कंधात् रत्नासनंदेव्याप्रसिद्धं उरास्गोनदत्रस्य श्रुषतमायकर्मरगा इति भुनौभगवत्से वाया: प्रेष्टतमकर्माभावात् वं
त्तमुक्तिपक्षे वैदिककर्मरगस्तायान्वाद परेरगास्तरेरग प्रवेक्किनसेवायां घृतेनाधान्नेगिन होत्रे दुग्धादिनावशाय संस्कृतांभूमि
ऽप्रान्मनो मदर्हं पत्नीमिति श्रुतिर्भूमेरपिरत्नघृतदुग्धादिभिसंस्कृतां भूमिऽप्रात्मनोपदर्हं पत्नीमिति श्रुतिर्भूमेरपिरम्यघृतदु
ग्धादिभि संस्कारस्पैचितत्वात् ऽप्राभिधेयार्यस्तुमुद्रादिना वेदिशब्द: विदिनवासाभ्यांनचेतनेनत्वेन प्रतीतक्रियाकर्त्री
भूमिर्वाकिं वेदेनपत्तितान्क्रियाकुत्सिपास्याम्यिवाहिकर्त्रीसाक्रिस्तद्रूपापिसर्वत्र प्रस्तुतानपेक्षिगृहस्थाऽप्राबोड़ग्नहौ कांत्तरगौ को शुक्रा

मंथिनौ सोऽंशुर्वा ग्रहाः शुक्रः स्य मंथिग्रहोपलक्षकौ शुवो धिष्ण्यामंथिग्रहः अग्निसोमाभ्यामिति वसमरणासंहितानुरोधादेक्तोऽग्नि
सोमग्रह अप्रवरत्नौऽस्रवः अत्र रस्सरण्प्रवेशात्त्रिकांतिगतिपादौ प्रिबगमस्त्वम्पर्यायावनप्रवरणहिसेच्छाविधातिउ॰ नाम्नीं
मिदहृत भावेक्तप्सा॰ प॰ से॰ क्रिपाज वहुमुष्टिहस्तरूपे रत्नौ क्रियारूपेद्रनिर्मितं निमितं फलं रत्निर्बुद्धिमष्टकररूप इंद्रः इंद्रस्य
भगवत्करत्वात् असंधत्ते पत्तन प्रतिबंधव्यापारवंतीकुरुते मंथिचअप्रावेसनात्मा पंचम्यालुक् अप्सनोऽहृतोः समवाप्नु
श्चा सौशब्दकर्तृत्वयः नोदसः सन्न शुक्रोऽधत्ते गम्मर्विष्णनभुतानिधारम्पहृमोजसेति वाक्यात् मंथोऽवधत्ते अथवा परेण
उत्कृष्टेन स्वरैसा सर्वभूतरूपेण सह वेदिं भूमिं ग्रहा रत्नजातानि ब्राह्मणानीति शुक्रः ग्रहणां दैत्यगुरुः शुक्रः अंथयोर्हि प्रगतो
सविद्यते यस्य सर्वमंथी अग्निः ब्रांह्मणो वस्य मंत्रान्यान्त्स उपानः प्रमृजेशुद्ध शुच रत्निर्हिरण्यपासवस्त्रयान्त्र सोमपतीति शुक्र
अल्पाधिकः कजादिभिर्न भोग इतिजोतिर्जैमुनि स्वत्वेण कृप उक्तो वनारी सुच प्रतिभावे दिवादि॰ उ॰ से॰ नस्यतृ पंचाशृप्यती
तिशुक्रः अवन्यते नक्रियामर्गीदिन दर्भरत्नौ स्वांगविशेषे बद्धमुष्टिकरे अपाङ॰ अपाङ्नस्य अल्पनतरस्यर्थे नस्य समु समवेतत्वे
वायोस्वकाशाछद कर्त्रिप्रोजेरूपार्थस्तेनधत्ते गंभविरिपाचभूतानि धारम्पहृमोजसेति गतितायाः अथवा ब्राह्मणां पश्यते ग्रंथ
में प्रणीतजन्नयतीति समेत्रुतं मंत्रेनातिअपर्यस्त्वयं देलसंधत्ते नम्येजित्वनमित्यादिब्राह्मणां वृत्तवेदः आह्मणजातिर्वीत
संधतमित्यंतो अप परेण स्वरोत्पापस्त्वंवः कल्पेनं क्विरणोभि अपरेण स्वरेण भगवत्सेवानुपपकेनस्वरोऽस्वरः सर्वाणि
तानीसर्वं तं भूतरूपेण सहवेदं अप्रायानवंतीप्रायम्पसंवेदः कृष्णस्येतितद्धुतौ वृत्तवनीमित्यपपावत्र रुग्वंनिवासवंतीचेतनचे
नप्रनीतक्रियारूपचेतनवनीच विदतिवस्माव्यातचेतनेऽपि विधानुपाठात् संधत्तमिति ब्राह्मणां द्विवचनात्तंक नीरम पेक्षते
नद्राहृग्ग्रहेत्यादिना पद्म्हो शुक्रामंथिनौ मंथिवराहः ब्राह्मणोऽनुकत्वात् चतुर्थ्यैव सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो गम्याविश्य

चभूतानि धारयाम्यहमोजसेतिवराह ओजोरूपो दर्शितः अर्थद्वयं दर्शितमर्थद्वयं वक्तात्ने तयाच ब्रह्मसा पुरुषप्रथम प्रश्नसमाधौचतत्रैव
यत्रौदिन्याविति गर्हेस्वकल्योनौ वेदात ब्रह्मरणाजांगति सेधतं कोस्यम ध्यमपुरुष पच उंसम्पकर्प्रकारेण पजमानं ध्वर्यु प्रति प्रस्थात्रा
धाकारेरोपि सम्पुप सर्गोर्थः मपाध्वर्यु प्रति प्रस्थात्रो वेदनब्राह्मणाजांगति तदाकारेरणाध्वनमिति रूढोर्थः यौगिकस्तु प्रमवेलक
मे वायुराव्दात्मासस्व परस्परलि स्पर्सितरूपः शब्दजायमाने प्यड्टः तत्री हिरण्यपाणिः वृद्धि मुष्टिः वर्द्धे कमुष्टिश्व श्रीगोवर्द्धन
नां यजिदग्दिव नवढुह्वि मुष्टिश्व जागतां धाद्धि वद्धि राधपारिणि रिति हिरण्यपाणी वद्धमुष्टिक रूपावती ब्रह्मराजानं दाकारेराध
नमित्यर्थः पूर्वांगव होगव हप्रन्य सामापरत्वस्य कस्मै प्रयोजनाय कल्प्यवाप्यते इत्याह अनवरत्वाविति क्रियायथर्धरत्नौ साध्ययोऽत्र
छतिष्ठर्पनेवाङ्गगतौ शन नीति कंश्चिच वाराहमात्रे वकल्पे संध न्यभिधे न्यत्रैक वच तेच दकल्पे मुक्त गदहरणे ब्रह्मणात्वात्तश्च
साकथने ब्रह्मरात्वंभजेत्य वेदस्रजानानि ब्रह्मराणामिति स्मृत्यते वाराहस्थान मारन्वेउपपद्यते पदार्थद्वयमाह आसंइतिश्रा
ऽत्र आत्मायानिः से पदार्थः सोमोर साम्मक ष्मवैकल्येसमुप्रसर्गरूपकेवे वोयौ शक्तिरितिचेत्सोमस्य वायुरूपत्वाव त्रायव
स्येतिश्रुतेः योगाभावात्तु सर्वेषां शब्दानां सोमरूपत्वरीयत्वन्च वाच कल्याद्दुत्ताध्यां चधत्ते इति वेदाख्यप आध्यात्मिकादित्रि
तयस्यपदाख्यानं वेदः तद्वत्तावेदरित्याध्यात्मिकात्रितयविदः अयो ब्रह्मधत्ते ब्रह्मरणा तदर्थमाह त्मेजिन्वतं इति ततकल्पे
कं वत्सद्वयं मेम मजिन्वतं प्ररणापत हेगव होगुवां नीवसं प्रीरणाने स्वा॰ प॰ से उदितनम् जिववाइदितेनुस्वधात्वो लोस्यमध्यमपु
रूषद्विवचनांतं नतु वत्सन्व सममिति चेनत्राह संप्रीरणयतमिति धातुपाठे सम नाम वायुरूप रूद्रात्मकं वेदत जंमीरणयतं
मगवांनभक्तिमात्विनिवरणं नं व वरणं भक्ति हरान्सलाभाय यमे वैश्यरणं ते तेन त्मप इतिवेदांत श्रुते वेदपदेनाश्रेष्ठतमा
यकर्मरणा इतिश्रुतस्तुक श्रेष्ठतमकर्माहेतो सर्वेषांमत्र त्तानाम इतितदर्हे ब्रह्मतापस्य कल्पेके प्रीरणातमावे वत्सन्वेपितम

बन्धेवस्थितिर्वै कु० ८ विजयश्रीस्थानलीलात्वात् ऽप्रस्तरेरगापि कर्तव्यमिति वाक्यात् क्षात्र ९ संधतंतमेजितनामेति पूर्ववत् वे
दोपवेदौ न तृतीये ३ष४ संधानं नामेति त्वनं ३ट क्षुमिपासणीयवृद्धिकर्त्री शक्ति ३ट् प्रो राट् ३टेऽप्रेन ३द् ऽप्रनेतिनिमाधवः ३ट्वृषि
रितिमहीधरः ३ट स्त्री पूर्ववदन्यत् उर्ज ६ संधानं नाममेजित्वनं उर्क स्त्री व्याख्यानप्रायं यद्वा स्ववादिनो वदन्तीति संहितायां द
र्शनाद्युक्तः जैमिनी सूत्रोक्तो योगभोगः कलादिभिरधिकः सप्राप्नोति सूत्रेण ऽभ्यासाधिककलादिभिर्नभोग इति देवतान्यानकि
या संख्यानिर्घपितस्य मयनस्य प्रसिद्धेः रंहस्तर्हि ऽप्रतिरिक्ति उत्तरार्द्धेन नपर्पितत्वेन संधीवरग्रहः उक्तः ग्रहस्तरगप्रसिद्धि
त्वात् एवं द्वैतरकांडयो क्रियाभ्रांतरगीउके प्राथम्यात् किंच प्रसंसेत्व ऽसाधेसुपनराधे येभवतः नेतनीबंधस्तः नेकृमेरे
वादेवेष्य इन्यत्र ७ररगमतनकथनेव स्यने नथ्याचाध्वर्युः सास्त्रो ब्राह्मणोक्तकमंत्रस्तुकामंपि नो देवौ भाविनवंन्नौवराहरीत्
पयुक्तारगं पतनायकत्वगंप्रयिव्यायसमंतेरावृत्तावगदिकं संधानमित्यर्थः कुम्भपुत्रिरनी भावे इति कौमुद्यांमुख्यनीशुक्र
जलनामसुपाठस्त्राय परंतुसुक्रे नपुंसकं जलनामेति सुक्रोमहेद्रः कोमहेद्रस्यादिति विस्वमपंजुति रुके नास्ति नपार्पिसंध
उक्ते इति दार्थे रामक्लम्यपौरीतिम्नुतेः ऽस्त्रार्थे वेदिपदेन संस्कृता श्रीमहो कुलतरुपाभूमिः सामान्यतः प्ररगत्वास्यं उलच
त्वरतुपापागयसंस्कृता धूर्तप्राप्यते श्रीमहोकुलतरुपा वद्वासंधतइत्यनेन पत्तनप्रसिवंधतव्यापरा श्रपोलध्वा सचया
गोन्पयासिद्धिइति वेदिपदेन चेतनं कुलालस्यानायनेग्दृणीमः विद्धिनिवासाख्यानपेतते ७-उ- ऽप्रर्थविशेष ऽग्रा·से वेद
पत्नेवेदिः अपित्रचिरुहि हवनीतीत् नथापिसम्यपासिद्धिः स्वपेतिचेत् उच्यते ऽप्रैन्यपरगस्त्रत्वात् प्रथमेतपस्येसुक्तो ज्ञां
नपंचरात्रेसत्वात् संधीवरग्रहः पेवरात्रे चरियापादयोसत्वात् तथा च ब्राह्मणोरस्तफलेक्रियापरम्के ऽज्ञानसक्तोसंसंस्य
कृधतं तदुक्तं भाष्ये स्तोनसक्तिः क्रियासक्तिः स्वंधिहेतो परास्थितेति यदिनु ३ट् पदार्थद्वयं सुबोधिन्यां व्याकृतं तन्सूर्के

र्थद्वये उपसीरणं तृतीयेत्व त्वमेगो नेमन्यथार्थे क्रि कल्प्यापत्तेः सुबोधिन्यामिति सुबोधिन्यासयः इत्यभावे नन्तथैव परं तु इणेत्वोर्जेत्वे
ननयोर्व्याख्येव्याख्यानपक्षे धातुपाठो कशक्ते सुबोधन्या उद्दिताया: इदं पदार्थभृत्तस्मा इयेइन्यस्याकारं तत्वेन परोक्षवादाश्रमेणोपपं
मकत्वात् गृहणोत्प्यत्वात् पदव्वारेणेन त्वाध्याहार्यः पदार्थत्वेनोक्तसिद्धं तत्वार्था दन्यार्थकं पौर्पि हित्तिश्रुतिस्थं पदं तेनर्थि नधि
इन्यस्य वाधं प्रसज्येते नेतिनिरूप्येते तथा मनंगारणश्रुतिपक्षस्य वाधयः तृतीयपक्षे प्रक्रमनं गत्वात् तथा च श्रुतिव्रांल्लरणेन
तिष्कारणपडंगोवेदोध्येयोज्ञेयस्येति द्वितीयार्थेन उद्दं प्रारापश्चन्त्वयतिन्पुनयतत्क्रियायांसा श्रुतिरस्तेव यदित्तु ब्रांल्लरणेनति
ष्कारणपडंगो वेदोध्येयोज्ञेयश्चेति श्रुत्याचेष्ट प्रत्यक्षार्थेरकउक्त तदाइदं पदार्थोन्तमेवास्तु सुवोधिन्युक्ता पर्ययो: प्रथमद्वतीय
पक्षयोउपक्षीरणत्वात् तथा च भाष्यं सम्पोध्येयास्तथान्ते यो वेदशब्दोऽस्वबोधका इतिन दुक्तं चतुर्थस्कंधेषड्दशोध्याये एवं
प्रष्वादयप्रष्वीमनादास्वनमात्मनः दोहवत्साद्दिमदेत्तक्षीरमेदं कुरुद्धं इति यद्दिवेषमित्यत्स्ननाम सुपठितमेकदेशविकृतन्याय
येन समप्स्यं तत्वेन वाग्दहीनमपि व्याकरणेन स्फुटमित्यन्यस्याभिसरपःपौनः पुंस्त्वं जस्तनोजाय स्वप्रियस्येति मर्गः भवायना
सायेनिवाक्यात् इयन्न्राभीक्षते त्वयादि प.मे. इषे तसे तेइ यइ छांपं तु इत्यादि. प.से. जानातिछनीतिछाये इषगतौ दिवादि प.से
क्रमु पादविक्षेपे भ्वा.प.से. व्याप्रक्रपादत्रयविक्षेपाय इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधे पदं समूढमस्य पांसुरे इति श्रुतेस्तु
रियपादस्वयं एवं वेषेणानंतनइच्छाननः क्रियास्तत्रविष्णुः कर्मेद्विपद्धिप्राता तस्मै भक्तिहरणय विष्णुः फलादिस्पांकस
पाजान्तइतिमानवत्वयिति उच्छिविवासेतु.प.से. सिद्धांतकौमुद्यांविवस्मातिउरणामनं तत्रप्रथमपक्षे निरुक्तो कान्ता संप्या
संचारइधार्यी कृत्वेन यासविषयत्वादिच्छाविषयान्त्वायेत्यर्थः गमनक्रियार्थकत्वे क्रियापैस्मितपासाभि दृद्धिकर्तृशक्यं
तरभूतिकर्म्यैरित्यर्थः त्रिविक्रमपक्षेतन्वयः परिस्वरणकर्तृइत्येतभूतार्थकः तथात्वं ब्रांल्लरणापस्थं स्वार्थपूर्वकब्रांल्लरण

मात्रपूर्वक परिक्रयान्तरेपि श्रुतिप्रवेशाद् विवक्षितप्रवेशात् विवक्षितमिभाषयान परत्रयेपि होत्रादीनां संज्ञा इत्युक्तं पञ्चत्वं बनन
पंचमस्कंधे स्वर्गोभिषिक्तं देवेभ्यो विभजन्तं कस्य सुत्तपो प्रजानां सर्वस्य राजा पंध सोमो न आस्तित्व स्वप्रान्नन्तस्य गोपि रसनेन्द्रि
यप्रधानेन्द्रिये सर्वावयैः हुतः प्रहुतः मनोवाक प्राणापयोधन्त हृत्पंच समान ब्राह्मणोक्तं विभजन सर्वासां सकलतु हृषदे वाह्याप
शरूपाणां अधोन्त आत्ममन्यस्य समन्योस्तु संसारावेसद्गुणानां मिद्रियपराणां हि नायवे कस्य सर्व वस्त्विति मन्त्रा इत्यस्य योजये
दिति यत्र फलं तत्रगाभिधापरो स्वार्थे एकदेसविकृत्यन्यायस्य व्याकरणस्य पेक्षत्वेसिद्धत्वेन अत्र फलात् परोक्षवादं हलत्वाभ्य
मिपस्याभि वर्द्धि कर्त्री शक्तिरिद् पदार्थ इति व्याख्येयं सुबोधिनी स्वारस्यात् कुर्मि पासे वेलेत्यपदि पश्चाद्भजनं कर्त्री व्यन्त्तमितसुबो
धिन्यां वषड् इत्याकारान्तत्वं च निरुक्ते अकारं तेस मम्पन्नेउकार्पेव दे रष इति उर्जे इतिभिपक्षे षडुंगश्रुतिः सुबोधिन्युक्ते षपदार्थ
द्वयः मयवाति हृके रमत्रूर्जेर्जेम्मिति परोक्षवादेहनं सतंहो तेम्याच सत इति वन्नरणे नेषेत्वेत्यादौ इद पदं कल्पयित्वां गति हृवि
ह्रह परव्याख्यानम उकम्मिति कुचोद्यं विरस्तं तथान्वरषावास्याक्ति स्युपनिषदि रषपदं तन्त्राख्येइष्ट इती उर्जस्वतमन्यमांस्य इत्यस्य
सुबोधिन्यामिद पदार्थेद्वयमिति माधवीये इ द्रन्त्यनेकस्थलं इट दर्शितामिति निरुक्ते परोक्षवादलिप्सयात् तत्र यजमान सनातन
समाप्यायान यजमान इति पूर्वपक्षे द्वादशस्य चतुर्थपदेसि दुंगेति तगुण्यो बाधि पत्निषोधदिन्याधिकरणे पत्न्यायेनाहीनेष्वे
केयः कश्चित् एव शुद्धः ग्रहे ग्रहणीयादिति प्राप्ते विप्रसेधत सुभ्योध्वर्यु यजमानो वा विशेषादिति अनादरे वा करः मका
पि सुकृग्रहस्यसेदिति सेषां केसाचिन्मध्ये ध्वर्युरित्यपि विप्रतिषेधे परहौत्रे परार्थत्वात् दिन्याधिकरणेवि प्रतिषेधे तुल्य
बलविरोधे परं वचनं वचनयथायएष ज्ञेमान स्तवतन्य जरसि वचनं आत्रेण्या विप्रबलवन्न कथितं यथा यजमानतराद्
व्यन्यतिः यजतेति यजमान स्याध्वर्युरिति ध्वर्युः रिति विप्रतिषेधे परे आध्वर्यपवलवत् परं वचनं तु यजमानं सम्यधारंत

नवार्थि- हृन्वधरंयनीमिविग्रहवाक्यं मितिदुर्गादित्याद्युः कव्यध्वर फ तत्रेतितोयः अत्र अध्वर्यवे शुक्रपात्रमिति प्रतिप्रतिनिधिः प्रततस्यात्ता प्रति
१०४ प्रस्थात्ता अध्वर्युविशेषः सो शुक्रमिमं संयो पत्त सराविधायामं क्रिया दुभागि अत्र उक्तं प्रतिप्रस्थातामंथिमात्रं अथवा पयदव्य
स्यापयत पश्चेन पत्नीमितिश्रुते गृह से स्पृष्टेरतिस्परोवायुस्तसे वेधा इष्य देवतासे वेधोपायाः संपत्नः गार्हे स्थापितौ तस्यायंभिप्रा
यः शुक्रामंथिनौ गार्हे देहे गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राधानाग्नि स्थापनान्तु प्रागुत्तरीयौषधीः सर्वाः सोमोऽमृत्वा रसात्मकः इतियोनायाः
सोमधारस : धारस्थारसं तावतायानाग्ने देहे सिद्धोक्तं कुंडे होमेनसाग्नि कंचयो सिद्धा शुक्रामंथितोराधी दैवकयोस्तु शुक्रोसुपउरु
रग्निर्वह्नि तस्य सप्त स्वरूपाणि रग्नि कच पो तदेन त्रयं पंच सप्त उक्तं व्यापक परचयो संभवान् कृतिकृतिपरचयो कृतिवादोपपादि
तागुरुषो नमः तथाचात्रसारस्यार्थस्कंध नवमेध्याये भगवद्दुक्तत्वात् अप्रमित्रमत्ते वस्थिति कर्तव्ये तिसु बोधित्याध्वर्हरिणीयस
स्थितोवतः चतुस्रोडस पंचसप्तभिः सुतंदत्तंदवलाङ्हरण्यादिभि संसेव्यमान्तः अग्निरपत्याधिकररणसिद्धः अन्यत्र अग्न्यात्मकत्वे
हृदयस्यजाते इत्यादिनोक्तः वेदित्रयं इदंरूपं रूवै देरग्निमिलेपुरोहमिति ऋरूपोग्निः सोध्वर्हरणीयास तस्थितित्वेवं अधरेधौते
तसमिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिमित्युक्ते तसमिधोमे धत्तस्याग्निप्रधानात्वेतत संकर्षणव्यूह सत्वेस्थितत्वात् तत्रजवेद
स्य देवत्वे नोतमांग प्रतिपादकत्वं साम्यवेदस्य तु अध्यमांग प्रतिपादकत्वं सामवेदस्य तु अधमांग प्रतिपादकत्वं तदेतदपि प्रस्तो
क्तं साध्यानुगाणान् पितृगणान् परे क्षेत्रस्तजन्मभुरिति तृतीयस्कंधविषेववनवृत्तिवृद् संपक्तोनव चतुः शक्तिभुप्रकृतिः उं
कृरसचोनितीवानाविष्टेति सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृते गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एकः इहास्य धत्ते स्थित्यादये हरिविरंचि
हरेतिसंज्ञाइति तत्र क्रीडायां सापेनाते अध्वहरणीयासतो वृक्षइव स्तंपो दिविति छत्येक इतिश्रुतिविषयवृक्षस्वरूपो बृहद्ध
र्मः जायमान वृक्षस्वरूपः यमुना अनेकप्रकारगमनक्रियाराधारूपोजातः तस्मात् प्रथमे पर्याये मद्दकाम्रमौ पलासाश्वत्थ

तथ्यं राशम्भ्यरय तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुत्याद्युक्ताः जाताः तत्र द्वितीयपाद्याख्यमेंशं तात्पर्याभिधारतिः स्पांसवैः प्रकारैः
भगवत्कार्ये कर्तव्ये वैदिकयायां चाभिधेयार्थरूपाद्यभिगोत्वेत्यादि वेदः प्रवर्तते: तत्र तात्पर्यार्थे ऽकामोऽधिकारी अकामः सर्वका
मः इति वाक्यात् अभिधेयार्थे दृढसंहननांगोऽधिकारी योगसूत्रात् दृढसंहननाग: अकाममय्यकमिसाप्पां भवति अनुभवात् कं
मस्याहं हिंसनस्यां मिति वाक्यात् क्षुत्पिपासाकर्त्री सक्तिरीरुक्षते तत्र भवति व्याप्तिः तृतीयस्कंधे विधिषे ध्यायेन्नगरद्ये सर सर्वांसि रात्रिं
क्षुत्तृट् समुद्रकामितिवाक्यात् क्षुत्पिपासावृद्धिकर्त्री सक्तिरित्युक्तौ कालकर्मस्वभावे षति व्याप्तिः तृतीयविंशो दैवेन दुर्विर्तक्ये
रोपिति वाक्यात् दतः क्षुत्पिपासाभिवृद्धिकर्त्री शक्तिः दास्पत्यरूपेद् पदार्थः आवाम दास्प इति पञ्च प्रकरणीयश्रुतिरूपा वाक्यात् त
याचडकेपदार्थ इंद्रियारणं विषयाहरणसामर्थ्येन यात्वश्रुति भ इंक लोमिष्यसु यादेवा इति प्रथम पर्याप्तेरंभे एतेराक्रिम
भगवतस्य जीवे ओषधि: वनस्पतिमुच प्रतिष्ठिते इति सुबोधिनी तृतीयपर्यायेनाति उक्ते इषमूर्जमिति परोक्षवादः इद् किं वतः
इषमदाह तत्त्वष्टासि श्रुतौ चतुर्थ्येन वृष्टिपदेन विवरणात् इति तात्पर्यार्थे क्षुत्पिपासाभिवृद्धिकर्त्री शक्तिरिट् पदार्थः इंद्रि
यारणं विषयाहरणसामर्थ्ये धिकारकारणं भूतशक्तिवीक्पदार्थ इति विचारितं अथ पर्यस्वत्वमेव रसस्य प्रवृत्तिसमये इषेत्वो
र्जेत्वेति मंत्रः अग्निरिं जनयतीति अत्रार्थवादः इषमेवोर्जं यमानेद धातीति इषेत्वेत्यस्य माध्यानमूर्जेत्वेति पसे तथा चापस्तं
वः नदेन दर्भिसंधाय मंत्रभेद पक्षमपि किंचिं दाम्नान्यवितियोगभेदमाह इषेत्वोर्जेत्वेति (एके तथा चापस्तंवः नदेन दर्भिसं
धाय मंत्रभेद पक्षमपि किंचि दाम्नान्यविनियोगभेदमाह) तामाच्छिनत्यपि वेशो त्वेत राच्छिनत्यूर्जेत्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि वेति
मंत्रार्थः स्पष्ट तत्कर्थवादे एवेति शब्ददर्शनयाप्यां न पक्ष एव तु भेदपक्ष इति शक्यं अयनं एवेति क्षुत्पत्ति इरणसीम्पांव दूरद
पक्षरसिम्बन्धेदः एवकावदेनक्रियमाने यथापर्यगवं धनुर्द्वरइत्यत्र एषिअयनेच योगिरूढिरूढ्याध्यनछेदस्यायतं

नब्राभि· यदानदामंत्रभेद ष्ठ उ इति भीतानां देहोत्पादकत्वं च तत्पक्षे धेत्रिंशे न त्रावसिष्टायेव साभीता इह नरं नदेत्यत्र यत्तु माधवीये वेदार्थप्रकाशे
१०५ एतन्मंत्रं पठन्नध्वर्युर्भेजनायालं वत्नायरसं च यजमाने संपदत्यथेव न चात्र मन्त्र इत्यविरोधः ऽप्रासंकनीयः न्याकारात्प्रवेन इत्यवदस्या
र्थवादस्य प्रसंसारूपत्वरागाद न्वंगीकारादिति तन्न नित्यानित्यसंयोगमिथ्यां वैदिक्याः सर्षेशब्दत्तऽप्राधिदैविक्यस्त्रीकराराऽप्रा
धिदैविकता बम्राइत्यर्थः किंच्चेत्तुऽप्रपयाव प्रस्यरेज तदेगिरारबिन्दन्यार्थे प्युक्तः न्याराणं प्रबनं एवेननं धेन्यत्र प्रजार्था हृदे प्रबनं लो
के प्रसिद्धे संप्रकारराणिम्यः न चाध्वर्युर्नेसंभवति ऽप्राधरस्यपुरोराशीयकांडेमावादिति शेक्यं ऽप्रध्वरस्याग्ने वक्षमग्रा त्वेप्याध्वर
मिच्छतीत्यध्वर्युः न दरति ध्वकौतित्ये ऽप्रचऽप्रध्वानं रात्रीति वाऽप्रनोनुपैनिकः ऽप्रध्वामिछ नित्य इतिक्यच कल्यध्वरप्रतनस्य
नित्नोपः क्याछंदसीत्युः यद्वानध्वरनिध्रकौटिल्ये किंच ऽप्रध्वर यानि योगिनिवापि तेन्द्रान्तानु नस्य पुरोडासीकांडे बाधकाभावा
त् यत्तोवान्तरागे न जानानितेन इच्छति यत्तनायतित्वध्वरकांडेपि बहुंगतिएतन्मंत्रव्याख्यानेऽप्युत्पत्ति यक्षो फिष ऽप्रनुदात्तौ
प्रथमछंदादेशस्य स्वरिज्ञाएवोक्तानिस्वरमात्रं प्रुवे इषेत्वादिति ऽप्राद्युदात्तंऽपेत्य इत्यानुदात्तं वस्तुन रूवति पक्षे इषन्वेत्यस्मुन्यमिप
क्षे पूर्वमुक्तां प्रसिद्ध पुस्तके तु इशोन्वा इति पूर्वोत्तर मनुदात्तं इत्यतो एवमूर्जेत्वा इत्यंत्र ऊर्जे इत्यस्वरं त्वा इत्युदात्त यद्वाऽप्रनुदात्ता
वितिसूत्रेरागे कारोऽनुदात्तः फिस इत्यनेन ऽप्रोप्युदात्तश्चेत्यनेन वोदात्तत्वे स्यकादशा उदात्तेनोदात्त इति इषेत्वोर्जेत्वा इत्यापत्ति
स्यात् इत्यतेतु इषेत्वार्जेत्वा इति माधवीयेन इषेत्वे सुपपाद्य एवमूर्जे चेति योऽप्यामित्युक्ता ऊर्जेत्वा त्संहितायामित्येकश्रुतिऊर्जेत्वा
ति निपक्षे ऽप्राद्युदात्तश्च ऽप्रनुदात्तो यस्य हादेशस्य उदात्तोद नुदात्तस्य स्वरितात्संहितायामित्येकश्रुतिः ऊर्जेत्वा इषेत्वोर्जेत्व
ति ऽप्रा द्युरागेक्तेनु ऽप्रनुदात्तस्वरः इषेत्वोर्जेत्वां माधवीये इषेत्वोर्जेत्वा इति सिद्ध पुस्तके गायत्याः परिरूपाया पशः पतितः
सपत्नाशः ऽप्रत्रबोधायन सूत्रे देनादि मंत्र द्वयस्य मंत्रांतरत्वं कल्पयित्वा मंत्रद्वयविनियोगमाह तयाच वत्सान पाकरोति

वायवस्थो वायवस्थेतीति तन्मन्तेध्वरकांडस्यानपुरोडाशीयं दर्शपूर्णमासेष्टेरध्वरत्वात् अत्रापस्तंबसूत्रोक्तः पूर्वसामान्येनोवि
नियोगमाह अपरेणाग्सरोस्त्यादिना सूत्रकः तथाच मंत्रसंहितायां सिद्धांतेनोक्तार्थद्वयं ॐभद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाभद्रं
पश्येमक्षिभिर्यजत्राः स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं प्रपुरीति अधुनापि वैदिकावैदिककर्मसु पठितं कात्याय
नसूत्रे सप्तमी प्रोक्ता पंचरात्रे च भद्रकायांभूमौ सप्तमी उक्तासम्ये अग्निदिन्से दास्त्रासमिन्यत्र व्याख्येया इतिद्वितीयमंत्रार्थः वेदस्य द्वागरव
रूपार्थे नित्यानित्यसंयोगमासंकथा हनुः वायवस्थेति रयिं संधमत्ता मे जिन्वतमिति ब्राह्मणं तस्य वायवस्थेत्यर्थ
वादस्य वाक्यये जैदा अत्र परो विधिवाक्ययोरिति वक्तुं सूच्यते प्राधान्यात् तथाभिभावार्थ पादभाष्ये प्रयोगकरणं भूतशाखस्य
मंत्रत्वोक्तेस्तद्विरोध इति एवमुपायवस्थेत्यर्थवादस्य देवोवः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण इति प्रार्पणविधिवाक्यं
त्वस्य विधिवाक्ययोरेकवाक्यतयान्वयः पलाशशाखया वायवः प्रत्यक्षरूपाः वायुरात्मेति चतुर्थस्कंधे अतो वायुप्रथिव्यौ रयिं
धनं संधत्तं संपादयतं गृहे वा रयिं संधत्तं तत्र रयिं मे मम हृष्टौ जिन्वतं प्रीणीयं वर्तमित्रिब्राह्मणार्थे किंच रोमुष्माकं क्रियमाणं
मध्ये उपायाउपजनास्येत्युपायं रयिं प्रीणायतं उपायत्वेन साजात्यात् सजातीयप्राणात्ति सजातीयं मिति पुष्टिं संधत्तामे
जिन्वतंमितिब्राह्मणं तेनोपाप्या यच्छेमग्निं या इत्यादि विध्येकवाक्यतया ह्यर्थवादः अपपस्येत्यंतः आधीष्टेतोर् अग्निदे
विकपथिव्या वायवः उत्तरमाधवीये वायव इति वत्सा विशेषणात् तथाहि वायवस्थेत्याह वायुर्वा अंतरिक्षस्याध्यक्षा
अंतरिक्षदेवत्याः खलु पशवः वायव एवैनान्परिददातीति अध्यक्षा अध्यक्षः वायवस्तान् पशून् दधाति दधाति वायु
रात्मेति चतुर्थस्कंधात् तथा चैतन्नास्ति हि देहानां कर्माधीनत्वेन दर्जे पदवाच्यानां न मम प्राणानामस्ति पासाथ्य वृद्धिकर्तृशक्ति
प्रजाः विचारकारणाभूतसत्त्यपंत रस्मैसोदुंबरे: द्वियविषयगृह्णरासामर्थ्यं जांतकल्पनि दृशतत्त्वनाथधिरूपाणां स्या

वरजंगमदेहानां जनककर्मरणां सहस्रशीर्षा पुरुषानिष्ठानां दर्शनं वाच्यं विश्वतोकर्माणि पश्यन्नेति संहितायां तादृशपुरुषोन कर्मिन
स्यः सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति श्रुतेः साकारे दृष्टत्वेन तु महतः सृष्टा विष्णुः
कुतो नोक्त इति चेन्न विष्णुत्वेपि धर्मत्वेपि शास्त्रांतरत्वात्तस्य न जगत्कर्तृत्वं स्वेन रूपेण किंत्वक्षररूपेणेतरतंत्रवस्तुरूपहर
इति तदुक्तेः नातिकर्मणि सत्वरजस्तमः साम्यावस्थारूपप्रकृति ऽप्रविष्टस्याप्यामंतरे वर्तमाना इति मुण्डेकात् त्रैगुण्यविषया
वेदा इति गीतायाश्च तथा च इन्द्रवाः स्वशयाः निरुक्ते दर्शनात् ताश्वगायत्र्यास्वक्षिताः परीक्षपदेह विशिष्टवेदगर्भस्य प्रजास्य
रवे ऽप्रस्मदेहे व्यापकवर्द्धमाने रोरन्ते सत्वरजस्तमोरूपविघ्राणविषयकं सुमस्यविघ्नोत्पन्नं कुर्वते इति सुमस्वम सुमस्य विशाने
इति योगः स्माकस्यास्य विन्यस्यन विवक्षितः निरुक्तात् एवं सर्वत्र साधार्थे दर्शनं एकमपि व्यापकं तादृशस्यास्य स्थावरजंगमरूपका
र्यदर्शनात् तैः कर्मभिः स्थावरजंगमाश्च मायाशोन रूपसा षाद्वेदनेनैमायिकदेहात् स्थावरजंगमस्तोन रूपारणं प्रापणानि
मुपपत्ते तथा च पुराणं नैघ हप्रसकले निमुह्य दो रुधिरसतादि दर्शने मायावोकि व्य एवं सकल प्रायवा मनुष्याः न तु साधै
कापजास्तथ्यमेतत् इति कथं सकल देश मनुष्येस्यति रिति चेन कस्य पः पश्यतीति पश्यक कस्य परस्याररायके इति तदनुमा
मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेरात्मदेहात्काशान्तात्सर्वं सृजातं तदुक्तं वायवस्थेति तथा च श्रुतिः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः आकाशाद्वायुरिति षडंगानि वातीति वायु उरण कुपापाणीति सत्रेण निरुक्ते वपुषु पकस्य पुरुरवाद रूपसंहाराम्
परो इति यावत् तेन वायुः संहितायां सुपर्णो वेदान्ते वागग्निगंधनयोर्व्यक्तिकरणे वाति इति गानि कर्मेति निरुक्ते तथा च गतिगंध
नकर्ता हिरण्यमय सकृतिर ध्रुवं स्थनाम पुरुष्यन्तिष्ठ सनातुकूले व्यापारस्यं वक्ष्याः प्रतिमीत इति ऋग्वेद उक्तस्याग्ने ससरी
राउपाववः ते यजमानाद्रुकृशस्य शरीर्थ मका द्वत्यु कदापं तेषु श्रजाद यो न्येषु षड्संहितायां उपायव इत्यत्र ह्मस्माव नारेण स्वेयः

वसुदेवादिमानवद्वारा मानवत्वाङ्गीकारात् यजुर्वेदस्तु मानुष इति मनुस्मरणात् तथा च मनुः चंद्रवंशोऽमानवत्वमुदीयत त्वत्वात्तथैवं
मनुना कृत इत्यत्र मनोर्देवपत्नीषु पाठात् तत्तद्रूपत्वाद्देवकीरूपत्वाद्दोषात् इत्येतेनात्र क्रिया द्वैतमिति त्वारंभकारिकास्त्रक्रि
या द्वैतप्रतिपादनेन तथ्वं सम्बाद्वतीयागमनानर्थता दशमस्कंधे प्रतिपादिता अग्नि दूरं गच्छतो देवदत्तस्य मध्ये ऽवयवविकार
वर्गिताः क्रिया गच्छति यद्वाच्या भवति यथा देवदत्तोऽग्ने क्वचिद्देशे क्वचिद्ग्रामे सन्निस्पर्द्धनेपराभवमिच्छन्ति स्म घ्नते सनोतिङ्
त्यादि दशमस्कंधे की कृत्यवकाशो भवति देवदत्तो गच्छतीति अत्र गच्छतीति पदप्रयोगोपप्रयोगः निरुक्ते उक्तं प्रश्ननिमित्त
पोके : भ्वादयो धातवः इति पाणिनिसूत्रात् भूया भूव वा भवभूवौ भूवो अपादि येषामिति भूः सत्तावाचक वा : वा मुकान्त को गमन
वाचको वा प्रधानपुरुषावुक्तौ सत्तावाप्रुश्च पुरुषः गमनं प्रधानं सत्तामात्रं निर्विशेषं निर्विकारमिदेवकीवाक्यात् त्वमेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मासीति वा पुश्रुतेः गमनमुक्तमेवाक्रिया वाचिन इति वृत्तिस्तु गमनरूपस्य कर्मत्वं नैयायिकाभिमतत्वात् एवं चाग्नि दूर देश
निष्ठसंयोगानुकूलो व्यापारो मध्ये वांतरानेकसंयोगरूपावांतरफलजनके नैकसर्वक्रियायुक्तोपि वक्त प्रयुक्त व्यापारे युक्तिरीति
सिद्धे एवं क्रिया द्वैते यदेकमन्यक्रमनंतरूपमित्युक्तं सर्वेषां मानवा स्वस्वकर्मानुसारेण जायंतो नं विद्याकर्मणि समन्वारभेते
पूर्वप्रज्ञा चेति सारीर व्रांसरणात् रावंचात्रापि कर्मवाच्यं लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति व्यासस्त्रात् तच्च कर्म इदं पदार्थो न प्रथिव्य
त्वमया विश्रांतिप्रापकं वासुदेवस्य वासुदेवस्य मानवत्वेन जायमानस्यः ज्योतिज वासुदेव धंदसि पठ्यते इत्युक्ते वसुदेवशब्दितं
त्याहं पृथ्वी वा अप्रं नमिति श्रुते यस्य पृथ्वी वसरीरस्यं तर्योमि ब्राह्मणे पृथ्वी प्रविष्टोस्याः रूपशरीरमत्वं प्रसिद्धं अन्नं लोकद
घ्नावेदस्य शक्यमतो मायमय विभूतिरूपं त्रैगुण्यविषया वेदा इति गीतावाक्यात् एतादृशायेष्ठे त्वमयीभूते येच्छिन्नविष
निछेदनाक्रियासु द्वैधीकरणरूपनसाधारणभागवकर्मरूपनस्य उपाध्यवस्येति उक्तमानवजंगमस्थावरदेहप्राकृत्वा

नवार्थि· तस्याश्च दधीकरणक्रियाभ्यां न्यरूपाकिं तु क्रिया सा राधिकादेवीति भक्तिराधिकारूपा क्रियाद्वैतेन प्रक्रियाभेदेनाधिकरणं भक्तो विना

१०८ संज्ञा पादकं यतः भक्तायै तु मे दं दद्गान्नि भग्ग्वां न त्र्प्रेन राभृत ग्नामवत्स्वात्मन इति व्यास सूत्रात् तद्वैधीकरणे भक्ते सत्स्थित स्यात्वम

य विभूतिप्राप्तिः प दं काष्ठायथा ने दकरं म नस्त यदिव द्वाहि दृर्शनेन्न दापितु प द्वयं सित ळ सकेश रूपं ॥ महक्रान्ति उरुषद्रूपं पासि

रूपायागायन्या पक्षरूपाश्चित यदा सोप व द्वत्री परर्गा द्वक्ष रुपैं मूलं न दासोम व द्वत्री परर्गा रूपं सत्र तथाच्व साप बसन्तो बक्ष देहेन्दही

ते भक्तान्वाहेद दहृद ये क्रिया ऽ द्वैत रूपापि भक्त हृदयगतेश्वर निष्ठा विसोः कर्मीणि पश्यतस्तुते ते रन्यत्र विरुद्धा च प्ररोहे कस्य

भावत्वात्तत्त्वस्याः स्वनिष्ठछेद नस्ये द्वैधीकरण द्वसाद्वि तद्धर्मापुपे स्वाद्वैतविघटना भावा दंनमयंतरिक्षं प्राप्य कृतवत्तो

परमूर्कसहितं यतः कर्मसमुद्भव इति ऽप्रपिच्च कर्मव त्तोद्भवं बिद्धि ब्रह्म सार समुद्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्र

तिष्ठितमिति किंच द्वतीय व्याख्याने प्राणापांत रूपत्वेन प्राणमयविभूतिः एतद्वारणाय क्षितं न मय विभूतिः जीवप्राणा

धारणा इति धातुपाठात् प्रतनासुपयपम्ना नेन रमभिव्यक्ता जीवाः प लासस्ये स्वर देहत्वात्तस्य जीवत्वात्संभवेन तस्य

विद्युस्याजीवः तत्तो मनो या भिव्यक्तिः संकल्पः ततः कामः प्रत्रद्विधाकरणासमर्थे द्वैते कर्मणि ताभगवदिच्छां विना छेदने

सहकारि कारिणानि भक्तमनोरथः प्रतस्व छंदा ६ सिजस्तरेतस्यादिति भक्त मनोरथानं तरं जननं श्रुतिरूपाणां छंद

सांगोपी कदेव रूपाणां विद्वन्मंडनेप्रसिद्धं भगवदिच्छेता पुराणां तरोक्ता गोपीस्तुतियों विद्वन्मंडने निन्याली लावाद उक्ता परं का

रणं यदाय दा हि धर्मस्य न्ययदं धर्मग्लानि भक्तदुःखं म परं भक्तिभोगविधानमपरं निमित्तं तथा चैतेः कारणो भ्रष्टरूपत्व

क्रेण यत्र मायाज वतिकाता वेतो दूरी कृत्यास्थितस्यात्र छिदा करणा मस्वम पप्त नच पत्ताशे स्वयम्र्भूधेत ततः कर्थं वसुदेव मनसि मापा

द्वरी करणार्थे यतन इति चेत्तस्य धरति विस्वधर्माः ध्यैधारणो भ्या ऽ उमः प्रति ष्ठं ट् धारणार्थे धातुनिष्पे य धर्मे शब्दः प्रकीर्ति

तदभिलिङ्गे प्रवृत्तिस्तु तत्फलादिना गम्य धर्मो ऽस्मीत्युपाख्य आचारे स्वभावे यमयोः कृते प्राग्हि सोपनिषत्पेताः धनुर्धर्मः सोमपो धर्मो
धर्मभित्तिरिति रुद्रमाश्रय विष्णुस्तु स्वरूपवाच्यः विष्णोः कर्माणि पश्यतेति संगिता यां धर्मे शंभत्क्रियेय यदा विष्णुस्तमो ज्ञोनसं सत्यइति
सर्वेषांधिनीकारिकाप्याश्नांतसाहित्यं वक्तव्यं तथाच सोम सूरीयत्वेन प्रसिद्धा धर्माः तदपि चतुर्थ स्कंधे यः परे रहस्सः सास्वत्
त्वगुणाजीवसंज्ञितात् भगवत्तं वासुदेवं प्रपन्न समयोगीमइति रुद्रवाक्ये वासुदेववस्तुरीयत्वं तत्त्वंच द्रोपिसान्त्याप्यविद्या
त्वादित्तिरवेच धर्मि प्रतिपादने शास्त्रत्वाद्य वक्तव्ये धर्म्यभिन्नधर्म विशुद्धधर्मः स्वभावः पुराणाचारो यमकृतु हिंसो पनिषत्पा
यधनुर्वेदम यरूपेण परिमंतहेतुरस्य त्सोगीतोक्तो भवन्त्यन्य कल्पत्तेगौरवात् सर्वेतत्पाणिपादंतं तत्साकारं वस्तु एवेचप
ज्ञाससासाशव्दस्य योगमहिम्ना व्यापकत्वा दस्वस्यादेशे व्यापके भाया दूरी करणादेशे सा माया: सात्त्व दृष्टत्वा सत्वमत्रा
पुधधारणेन तान्वन्या माया यान्मपसारणां कृतं तेज सोऽशं नरूपत्वे नाज्ञानमाया पसारणास्य युक्तत्वात् अप्रतो बन्ता
रकालेपिवसुदेवक्षिनाचक्रदर्शनं तत्रासिद्रूपमदाधता तेनावतारेगदादर्शनं तत्कार्यं साकार ब्रह्मरणो संगः यथा
वस्त्रानंदस्य हिंदोलाकार्यमसरे संग अप्रतुत्सर्वोधारणेनावतारे संपधारणां यस्यध्वनिदीनवदर्पत्वत्ते स्मृके अप्रपोतत्वंदर
वरइत्युत्पात्र रुधिरप्राणाद दर्शनं संखकार्यमिति सोपाव्यापकत्वकार्यं सारकारवइायेत्तिरवकार्यनवाछि द्वाणि भूतानां मधि
द्रष्टान्त्वमिन्याकाशात्तक्षरणात् शयेस्युक्तकार्यं सत्वरजस्तमोरूपजीवविशिष्टपिकं सानं यः सर्वइत्ति स्मृतेः छेदनकर्म
स्वभाव्यादन्त्मयविभुत्वादि दर्शनमिति ब्राह्मणाकृदित्साध्वर्यु णासा षाछेदनेन सुकृमंपिनौ संधिनौदेवौभावि
तौ तौ भाजमाने इष मूर्जं वसधंतं तन्मोजिन्वत्न मित्राप्यर्धेभ्यत्र अप्रलौकिकस्यदानेहिवा प्रसिद्धेत्मनोरथइत्याव
र्पौके सरीरारणां कर्माजन्यत्वेपि श्रुतिप्रामाण्यात् एवं षडंगा तर्गतज्योतिषार्थ उक्त वेदार्थो रामकृष्णयोरिति तापि

नीयेके द्वितीयार्थे ऽर्थोऽत्रापि अत एवं भगवद्दिष्टं ज्ञात्वा कर्म करणमिति सुबोधिन्यां श्रीभागवततृतीयस्कंधे वाराहस्ययज्ञात्मनो
वेदगर्भतासाविवरासुस्यतिरुक्ता दिवरमंत्रकास कर्म्यमित्या कासा ह्यायुरूप चराहोत्पत्तिः वेदरूपोत्पत्तिः निःश्वसितमपितिश्रुतेः पूर्ववत प
लाशवेदगर्भ देहत्वात् अन्यत पूर्ववत् किंच पलाशवृक्षोऽपि मानवः सिद्धिरराय गर्भत्वात् रत्युपसंहारात् सुपर्णोऽपि यावत्तते
नवायुसंहितायां सुपर्णवेदांतेवाग्गतिगंधनयो व्याकरणे वातेगतिगतिकर्मेति निरुक्तेतथा वगतिगंधनकर्ता वायुः सुवर्णश्चेति
योगरूढिः स्यादिति अप्रसुभविति व्याकरणे सर इत्युदकनाम सुनिरुक्ते तथा वगतिकर्ता वायु वायुर्गंधनकर्ता वायुः सुवर्णश्चेति
योगरूढिः स्येति अप्रसुभवितिव्याकरणे सत इत्युदकनाम सुनिरुक्ते तथा च गतिकर्ता वायुः वायुर्गंधनकर्ता हिरण्यमयकृति
प्रवेस्थानामयुष्यं निष्टः सतान्द्रजोव्यापारः सुपर्णवृक्षा जलंगच्छतिवरं वायुनेति वायुरुत्सृजलंगच्छति अनो गमनरूप संता कर्तृ
जलमपि जलद्वारा गमनकर्ता वायुः पूर्वपर्यागते एव जलंगच्छतीत्यत्र च समास कल्पक्रियान्वयं सत्तामात्रं निर्विशेषमिति देव
कैस्तुतेः वृक्ष अपि व्याधंतरः वायोरग्निः मंत्रारणः सुपर्णस्य वागमनक्रिया सत्ता गंधनक्रियासत्त्व अविशेषेणायुस्यापि तत्सं
घयतेति कार्यकारणावस्थैव च मर्सरागोक्ते तेसकु तेरभेदेन उक्तक्रियासंपद्यत एव तदुभयथा वायवस्येत्युच्यते तथा गायत्र्यै
वै पर्णो गायत्र्या पसेव नस्माद्धीरिणो तोरणे पर्णस्य पलाशत्वेति त्रिपदा गायत्री पत्रपर्णो शाखया गाः प्रस्थापयतीति श्रुत्या
गायत्रत्वमप्युच्यते इत्युभयरूपत्वं कपमितिचेदुच्यते वायुप्रयोजनमुक्तं गायत्र्यास्तु पर्णपशुमात्रेसंबंधस्तत्पर्णसंबंधं
त्वरणत्वे षष्ठत्तम करणमेव उपयोगः गायत्र्यीमावाहयामीति संध्यासूत्रे प्रजेस्ते कल्पयेत सम्पवतं कल्पः कर्मयावनीतितिश्री
भागवतात् एवमर्थेद्वयमुक्तं स्वरूपेद्वयमुच्यते छंदः पूर्वमुक्तं त्रिसोक प्राच्यो यास्वारारणांस्वरूपत्वेन स्वराः उदात्तादीन श्रुत्यपन्तं
प्रतिपादितानीतितेन वायुप्रायादिपदिकस्य एकेन स्वरेणांतोदात्तत्वं अवगमिष्यंतौ येवंस्वरो वायवः आकारोनुदात्तः प्रसिद्ध

स्तके॰प्रनुदात्तादिउदात्तान्तंपदं धवीयेअनुदात्तादि उदात्तमध्यंस्वरितान्तंपदं ॰प्रच्युन्यन्तिपक्षेन ॰अनुदात्तादि सन्नतरमध्यउदात्तान्तमच्यु
न्यन्तिपक्षेनउदात्तादिमध्यानुदात्तमनानुदात्तंपदं तथाहिजन्मा द्यस पन्तो बयादिन रनच्चार्यैभुमिजे स्वरगदितेन द्युम्न इत्यत्र ॰प्रादिक
वये इत्यत्रवंस्तवेदंतेन इतिउमंद वेद मग्निमीले पुरोहितमिति इषेत्वोर्ज्जे त्वेति ॰प्रग्न यग्रादिवीत्न मदतिसंतोदेवीरभीष्टयस्ति
चतुर्वेदेस्तेन इति नन्त्वरूपान् स्वरान्तेन इतियथापाठंतेनइतियथापाठंसाधवः तथाच्युन्यन्तिपक्षेनुपिवांस्तराणवन्त्सदंस्वरस्य
राः तथाचसूत्रंविभाषाच्छंदसीतिछंदसित्रिविभाषाएकश्रुतिःस्यात् व्यवस्थितविभासेयंसंहिनायांत्रैस्वर्यब्राह्मणेएकश्रुतेः
रभावादत्राणिपयथासंभवं यथासंभवेकर्तव्येस्वरेएकश्रुतेःसूत्रेछंदइपदत्वाभावात् वायवःमाधवीये ॰प्रच्युन्यन्तिच्युन्यन्ति
पक्षमिश्रेकिंसोनउदात्त इत्यनेनवायुफिषोन्तउकारउदात्तः ॰प्रनुदात्तंपदमेकवर्जमितिवाकारोनुदात्तः ॰प्रनुदात्तौसुप्पितौइत्यनु
दात्तत्वेउदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइतिसूत्रेणांन्तः स्वरितःवायवः ॰प्रच्युन्यन्तिपक्षाग्निमीश्च रोनुइत्यंतनवंमन्तं फिषोन्तउदात्तयद्य
पिघृतादीनांचेत्यंसोदात्तत्वंघृतादीनामाकृतिगणत्वात् यापिपयथासंत्रेबक्तव्यं ॰प्रनुदात्तंपदमेकवर्जं-तनउदात्तस्वनपरस्यसं
नतरः यस्मादनुदात्तात् परनउदात्तःस्वरितोवाविवर्ततेनेतस्मादुदात्तस्यापिनिघोनुदात्तमभवतीति ॰प्राभिन्नचःनरवर्ष्यःसनम
नुदात्तंनतरः उदात्तस्वरितौपरौयस्मात्सउदात्त स्वरितपरःतस्येतिकार्ष्यः वायवः च्युन्यन्तिपक्षेपाणिनिःवायवञ्चस्तरति
स्थिने ॰प्रनुदात्तौसुप्पितौ पयग्रहरणेनदंतग्रहणं ॰प्रनुदात्तौसुप्पितौइत्यत्रषष्ठत्वाभावान्नान्यस्यप्राप्तिः ॰प्रनेकान्तसिन्
सर्वस्यवायवः यद्यपिवायवइति प्रसिद्धउस्तके उदात्तादि उदात्तान्तमितिघृतादीनांचेत्यस्यप्राप्तिस्तथापिइत्थंतनवेतन्त्रपा
णिनीयमिति च्युन्यन्तिपक्षेगतार्थसूत्रंस्यादुदात्तश्चप्रत्याख्यानुदात्तःस्यादिति वातेरंत्यस्यकवायाजोमुनउदात्तत्वेकिं
मःस्यात्परंतुंत्वनुदात्तयोर्मध्येनेयमितिनविक्रमः वायवःवायवं इतिवायुरणउदात्तत्वेनुदात्तंपदं उदात्तौतस्वरितपर

वार्षि॰ स्यउदात्तादनुदात्तस्य स्येत्यस्यति उ॰ लिङ्॰ इतिसूत्रे स्वरितो वायव इत्यस्मात् परस्य निङ्॰ तस्य स्वरविधानं अनुदात्तः पदसंतत्रयेतत्रैव
१०९ विभाषः इसे स्वरितान्तं हेत्या यामनुदात्तानामिति सूत्रेणास्य प्रलोपित्व स्वरः स्य इति नतिघातः पदत्रयान्तरगतं माधवीये स्वरितान्तप
शब्दगतानुदात्तस्य स्वरितात्परानुदात्तत्वे नैकश्रुतिर्भवतित्तां प्रचय इत्युच्यतेऽपकः तथा च इति: स्वरितात्परेषामनुदात्तानां
संहितायामेकश्रुतिः स्यादिति तथा च स्ये त्यत्र स्वरितानामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः यद्वोदात्तादिभ्याऽपि त्वास्वर एक
श्रुतिः आद्यउत्तनीच समुदितस्थानं परं तु भेदेनानुपलब्धरिति स्वरितात्तमेद: अन्ये तु तयोर्मध्ये एकश्रुतेस्थानमिति
अव्युत्पत्तिपक्षे धातोर्यद्विकोणादयो ऽ अव्युत्पत्त्व प्रातिपदिकान्तोदात्त उ॰ लिङ्॰ इतिनिघातः व्युत्पत्तिपक्षे निङ्॰ लिङ्॰ कल्पो
ज्योतिषे च अनुष्ठानेकल्पस्तु ननु छेदने तनेषणूर्ज यमानायसा षाष्ठे दनस्य लोके तथात्वादर्शनात्कृतुः वायव इति तथा चालौ
किकाइतिभाव: सतासद्यावउकरण ज्योतिषसक्तमारंभ एव ३ उपायवस्येति उपायवोनिरुक्ते अप्राय व इति मनुष्य नामसुपाठ
उपजना इत्यस्यं ब्राह्मणान्तवासे तातेन हाकरोतिदित्यत्र वैतिश्च ये पदसामवैयुष्माकं मध्यउपजानसन्तन्त समीक्षरवर्तिजन
वायुरूपं प्रकर्षेण नाकरोतिउत्पादयति वायवस्थेति मंत्र व्याख्यानब्राह्मणमिदमितिमाधवीये मध्ये हि ध्वर्यानिदं वायवस्थे
तिन्यत्र नोदाहरणं ब्राह्मणं १ माधवीये उत्तर भाग व्याचष्टे उपायवस्थेत्याह यजमानमेव पशुन् पाहूयते इति सितियो
गमाहेति एतेन यजमानस्यैवकलसाधनानि पूष्माकमध्य इति शब्दापन्यध्वर्यु: मैत्र पनीति विशेषो बोध्यते हे जस्य
हि शब्दयो: म्वा॰ उ॰ अ॰ षडङ्गानि उपद्रुवेषकंपते पापकं पताऽऽयव अप्रयं तेउरगानता रोमनुष्यागमत रूपसम्मात्यक्त
मेकर्तार: स्येति पूर्ववत् इति अनुरुक्तव्याकरणो गमनतरूपसत्ताकर्तृजन्त्मिति पक्षे बाह्यनाराय प्रासे वेधक्रिविजेयं
दउक्तंस्वरा पूर्ववत् उपायव माधवीये ओंकारस्यप्रवस्य उपायवः सूत्रारिणा पूर्ववत् प्रा पराणे पंगतिस्येत्यपि पूर्ववत्तयो

वीक्षयोः संहितायामोकारस्य स्वरो लिखितः ब्रह्म हृता तथैव तेन इति माधवीये ऊंकारस्य प्रचयः यद्यप्यमोकारः प्रचया
नुदात्तयोरुभयोः स्थाने विहितः तथापि द्वैरूपस्य युग्पद संभवात्स्यर्यायेण तथा तथात्वेस्य्यानि बद्दशाबादै वैकस्मिन्य क्षेप्र
चयः पक्षांतरेतु स्थांनि वद्दावादनुदात्तत्वे स्वरितात्संहितायामिति सूत्रेण प्रचयः यथा शब्दस्य समन्तरत्वं उपायवस्येति कार
स्य उदात्तत्वेन तस्मात् पूर्वे नुदात्तः पाकार इति तस्य सेनंतरः उदात्तस्वरितपरस्य संनतर इति सूत्रेण वृत्तेः उदात्तस्वरितोपरो
पस्मान्न स्यानुदात्तरनः स्यादिति अथ व्युत्पत्तिपक्षेति स्वरेतस्येन निस्वरो कारस्य संहितायामस्योनिः स्वरः उपसर्गश्चाभिवर्जमि
ति उपस्याद्युदात्तद्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इति सूत्रेणोदात्तः स्योइति पसर्गो व्युत्पत्तेत्यत्रोकार उदात्त अनुदात्तं पदं उदात्तस्व
रितपरस्य संनतरः उदात्तात्र उदात्तस्येति पकारः स्वरितः स्वरितात्संहितायामिति स्याकारस्य प्रचयः माधवीयोके कादेशेपि प्रचयः
पाकारस्य व्युत्पत्तिपक्षे एकादेश उदात्तेनोदात्त इति सूत्रेणोदात्त इति स्योउदात्तः स्वरितो वानुदात्ते पदादौ विवृतिं तन्न वृत्तेः अनु
दात्ते पदादौ परे उदात्तेन सह पदैकादेशः स्वरितो वा स्यादिति सुदात्ते नेषु के पकारेकार याकार वकारेण मनुदात्तानां संहितायामनु
दात्तः उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः स्वरितात्संहितायामिति प्रचय पकारेकारयोर्यद्यपि तथापि स्यानि वद्दावानुदात्तत्वे कल्पोस्मा
निपेच तत्रन्योन्ति घेस्पष्टं कल्पस्तु इषे इत्यादिकं कुर्वन्त्यवरत्नाये त्याकं स्यापं प्रवर्तंते अपरेणावेदिग्रहणवत्ना विनितनुर
पिं संधनं नामो जिहूप दैकादेशः स्वरितो वा स्यादि स्युदात्ते नेत्वतः मित्यस्य ब्रह्मणा मेत्रश्चर्वोक्त स्यकिं प्रयोजनमिति चेद्रण
तथाप्यार्धिदैविकाः अध्यायवकुर्वंति वैदिक अषेरहिते दैवीकीत्वात् अन्यथानिस्यानित्य संयोगापतिः ४ देवो वसविनाष्टा
र्यतुष्टेष्टमायकर्मणा इत्याज्ञामंत्रगापत्यस्तासंभवात् लिंङ्मनुकालोट् प्रयोगान्न धंस्यते अध्यायवइत्यनेन ब्रह्मणा
अध्युका अग्नेवत्सागोवश्वोन्यं तेनत्राये(म)भिप्रायः मेत्रह विषीयाणस्य स्वरूपे स्वनीसुवोग्धि तीतनो यस्कंधे सोढवेध्याये येम

यार्थि- तत्र हि जवरानित्यत्र द्रव्यदेवते यागस्य स्वरूपमिति भावार्थपादभाष्ये अत्र यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्विति मेनादेवतामंत्रमर्थादे
११० वते यागस्य स्वरूपमिति भावार्थपादभाष्ये अत्र यज देवपूजा(यां) वतेति प्रवादात् हविर्द्रव्यं मंत्रा संगतिकरणं भावेषु द्रुतत्र करणं हवि
र्दानं इति कामत्वं तत्रापि मंत्राः ब्राह्मणोक्त अन्यवपदा हविर्गेबिध्धु भर्यनिरूपितं नतु क्रियाकांडे मंत्र हविषेरसुकल्पेपयोगेन्वात् नतु
ब्राह्मणे इति चेन्न यज्ञरूपस्त्वंवीध मौनि के शरीर द्वयं गोब्राह्मणरूपस्य भामिनि निष्ठा पैग द्रूना तेनेति अत्रापसंबवो धायन कल्पेड
दाहृतो माधवीये निबंधे तत्राविनिषाणडक्ताविनिति रुक्ष्या करणेउदाहृयेते कल्पोग्नेवपक्षान्ते च एव मंत्र त्र मेराराग धानं निरु
प्यदेवो वह इति प्रोक्तं कर्मान्तररूपे सान्तापावब घेदायसा न्नाप्याविधानोक्त न्यवछेदेत्वा प्याय ध्वमघ्निया इति सान्नाय्यविधाभिरु
पकं देवो वह इत्यासान्मूर्वमुक्तस्यात् अग्नत्मौषधिविधा पूर्वमुक्तासानाय्यविधानोक्त तन्वाधानतिरूपणे मंत्रत्रयं न करणमाधान
प्रयोगे यो अप्रस्वत्थ सम्भोगर्भ इति मंत्रे रणारणापाह रणान सन्यं न प्रयोगे पाठक्रमः किंतु महाभाष्यव प्रयोगे श्रुति प्राप्तरा
मुख्यादिक्रमेण तथाचाधाने अग्नेसपेता हूः अपवाध मंतोरायस्पोषमिषमूर्जमूर्जमस्मासुधेह अधिपमोतमघ्निमंत्रपते
यजमानः इति सजातिन्य दीर्घ्दृशित्वाद्मंगो क्रन्य प्रसुष्टमित्यर्थो वृदितः रायस्पोषमित्यनेन वायवस्पेत्यादे ब्राह्मणस्यार्थः इष
मूर्जमिति षेउर्जे इत्यनयोः अस्मासु विनि यजमान प्रभृतिषु इति व्याख्यानं तथाच पदजन्य पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे कार
णत्वेन मित्येत्यादि व्याख्योक्त शाब्दबोधे कर्तव्ये तानि पदानि तत्र र्पकाणीति मंत्रत्रयं करणमिति देवो यज्ञमांन सु पठितोतिरुक्ते
दिक्षु क्रीडादि व्याकरणे तथाच क्रीडायस्ताव राहः सविता वायु वाय्वरणः रुद्र इत्यारभ्य सविता रणकामु परणीपुरुतवाइत्यत्र
नांमसुपाठात् सुपर्णोरुद्र सकलशास्त्रार्थिः इति सुबोधिन्या सुपर्णोरुद्र क्रियासास्त्रार्थेउक्ते सविता वह्नमां राशीन्या यत्र पदार्था
नास्वयं प्राविर्भूतः यज्ञियपदार्थसहितः तृतीयस्कंधे उक्तः वसुन तत्पराणारांतस्तन्य बन्धामं इशांक व्यायाधिसुः अग्नीवर्णो महा

भागवेदं चक्रे चतुर्विधं ऋगथर्वयजुः साम्नां राशीन उद्धृत्य वर्गशः चतस्रः संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिगणा इवेति द्वादशस्कंधे षष्ठाध्यायात् इषे
त्वोर्जेत्वाय प्रराणाय क्षुभिपासामि वृष्टिकर्त्रे शक्त्यै सग्गरो न्वर्ये त्वाय वृष्टनौ त्वात्वः ऊर्जा निरुक्ते द्विषां नाम सत्य इति पठितं तं ग्रप्रतिकूरं
द्वेषं दातारं वा यजुर्वेदं वेदं च जुष्टयाच्छिनत्ति वेदस्य प्रतीतिकारत्वं कथमिति चेदुच्यते मनुष्यरूपकर्मप्रतिपादकत्वेनाप्युदं क
रोति तदुक्तं निबंधे वेदोक्तकर्मभिस्त्वितशुद्धो भक्तश्च मुक्तिरिति सर्वोत्तममार्गः नैतादृशा भक्ता इति तथाचात्मापुदं करोति
व ननु तर्हि किं बंधप्रयास इतिचेन्न वैरिकत्वेन पाखंडनिवर्तनादत्रेवा वापोद्घापात् नतु सप्तदशाष्टादशाध्यायोक्तमार्गैः प्राधो
पोद्घापो न त्वेत्रैवेति चेन्न वेद वेदं तत्सारे श्रीभागवते एतदनुवादेनाप्यापितत्वसिद्धेः तदुक्तं चतुर्थस्कंधे एवविंशेनजात्मतानिक
मीशाती सुचायेनेह सेव्यते स हरीश्वर इति प्रणते किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्र सावित्रयाज्ञकैः कर्मभिर्वात्र यैः प्रोक्तैरित्युक्ता तथात्रा
त्मसदा हरिरस्पुक्तं प्रणतेषु पात्तरोमतत्वविषेचनेतेति ततऊर्जे त्वेन्यत्तरसरूपातापत्वात्वं यजुर्वेदं प्रतीति करं सतनमयाभिदा
तारं परिमार्ष्टि निषुक्तावापोद्घाप्याशुद्धं करोमि वेदस्यैवद्वैधीकरणे सनमने परिमार्जनेषापाखंडभावे हेतुत्वेपिवं स्ततामव्याहतुः
कायवस्येति वेदः वायवः वायुः शब्दतामापद्यत इति तथाच श्रुति त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्या
मि इति वाग्युप्रकृत्य यजुषो सिद्धो वचनमाहतुः उपायवस्येति उपवश्राय बोजता यजुर्वेदस्तु मानवः इति मनुस्मृते मानवकर्मा
रिणा मन्वर्थमुक्तावल्यां तथोक्तेः मनुष्याणां विधेयमाह द्वः देवोयसवितेति शास्त्रार्थो हि सुपरणो नृदः सोत्र देवोयज्ञोवराहस्त
द्रूढः क्रियाः सवितायज्ञयानां पदार्थानां वो मनुष्याणां श्रेष्ठतमाय मनः पूर्वकाम्यविहितक्रियमाणो भगवद्विषयक श्रवणादिरं
ग तमो धर्म इति परगीनसुवोधिन्यां वस्मै कर्मणे यागोपे भवति कुर्यात्सर्वो रिण(सुनानि) कर्मणि गानिप्राधकसत्रेण धामध्यपि
निवकर्मसत्रपदप्रयोगात् तथाचकल्पः श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह यज्ञो हि श्रेष्ठ भकर्म तस्मादेवमाहुः प्रतिश्रेष्ठायै इदधि

वार्त्ति.
१११

रूपायकर्मेणइति व्याख्यानं तदवान्तरकर्मानिप्राप्य नहितदेवश्रेष्ठतमंकर्मेयस्मादित्राय इधीतिश्रुत्युक्तं प्रार्पयतु प्रकर्षेणरोनिरवद्येनप्रकारेण
व्याप्यानकरोतु पुष्टिः संधनेनीन्येऽपिन्वतेनिबंधनेन मनुविनियोज्ञकं पुष्टिः पोषसामतुसह इतिपावत् सत्त्मोकारः रूपस्याभवान्तं
प्रश्न अन्नतः प्रश्नः इतिसाम्पाख्याकांजानुक्रम विवरणेस्पष्टा ब्राह्मणंप्रवने पूर्वधर्मप्रमिनजनपदतुष्याने उपकारोनोनिनार्थे
उपयुक्तं देवोवः सविता प्रापयत्विन्याहः प्रसन्नपाइतिकल्पनं स्वतुष्याने मंत्रविनियोगमाह बत्सापाकरणद्वयगोमस्यापनेपिसाक्षं
विनियुक्ते यन्यरुतो साप्यायमानाः प्रार्पयन्तीति स्वरादेदेवः सविता प्रापयतु श्रेष्ठतमायकर्मणे देवो वःसविताप्रार्पयतु श्रेष्ठतमा
यकर्मणे नत्र प्रथमपसे देवशब्दः प्रतरगोरनुदात्ते इतिसूत्रेणादेकारो उदात्तः इतिकारमनेसुब्रह्मणपामेव वहन्यस्यवष्यादि
रायुदात्त इत्युदात्तः अकारुरणोक्तं सभी विना वेदिटीकेति प्रथमशब्दादेशस्याउदात्त इतिनिन बाहुलकात् सविनन्यत्र उदात्तस्व
रितमरस्य संनततरः बाहुलकात्स्वमात्रं वीन्यस्य स्वल्पमात्रं यदात्र अनुदात्तौ सुप्पितौ सकारस्यन चीन्यनेनव्यवधानात् धातो
रेष्य उदात्त इति प्रार्पे पकार उदात्तः नस्यापिपृद्धिप्रयत्वे घृतादीनाचेत्यन्तोदात्तमपीति घृतादीनां चेति सूत्रेण घृतादीनां माकृति
गणत्वात् अनुदात्तौ सुप्पितौ विति यकारो नुदात्तः कर्मणइत्यत्र घृतादीनाच अनुदात्तौ सुपितान्त्वविन्नान्नवगनेप्राप्यमरणां
तंकुतो न प्राप्ति रैत्रेति त्रेत्न प्रमाणिक संपदायानुरोधेनैव बाहुलकस्यैतादृशस्य प्रामाणिकस्यनिरवकाशःस्य प्रापणात्र ए
वमन्यत्रापि स्वराधिकचोद्योन्ये चमवनि बाहुलकात् सुन्यन्यॐ सुन्यनिमिष्मरणो देवशब्दस्य पैङवस्वरेणांतोदात्तत्वात् संहि
तोयामेकारो नोदात्तयस्मशब्दादेसस्यानुदात्तः ननुउदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइति सूत्रेण स्वरित इतिस्वरितसूत्रेण स्वरितः
निवइति स्वरितइतिचितसूत्रेणत्व उदात्तानां विशब्दस्य संनततरत्वं उदात्त स्वरित परस्य संनततर इति सूत्रेण प्रापयन्तित्य
त्र अनुदात्त उपसर्गश्चानुदात्ता इतिइांतनवात् अर्पयन्तिन्यत्र निघातोनुदात्तौ सुप्ताविन्यनेन तिङः तिङ इत्यस्याप्यपि

द्व्यच्त्वात् अग्निमित्येर स्मुदाहरणात् यथा धातोरिति सूत्रस्य गोपायतेन इत्युदाहरणात् न तस्यैकादेश उदात्ते नोदात्त इति
अपकः सवर्णे दीर्घ इति सवर्णे दीर्घ उदात्तः नस्यानुदात्तेरेषां स्वरितेन प्रचययोस्तु शब्दस्य तु संहितायां समं तेन तरन्तं अजन्तमाद्येत्यप्राप्ति
सयेन सस्पते अतिसायनेत स विघ नौ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ अजादिग्रहणवचनादेव प्रशस्यस्य श्रः इतिस्यादिर्भि
न्नं हि तिनिमित्त प्रत्यये परतः पूर्वस्यादिरुदात्तः स्यादिन श्रेष्ठ शब्दगतस्येष्ठन् प्रत्ययस्य नित्वात् श्रेष्ठ स शब्दस्याद्युदात्तः श्रे
न्यस्याद्युदात्तस्वरितौ अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति नमपः पितानाहि भक्ते सुमश्च अनुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्त्वे सति यश्चास्य
चय संततरन्वं पूर्ववत् कर्मणा इत्यत्राद्युदात्तः न वीषयस्यानिसेनस्येति इगन्तन वात् न पु नपुंसकस्य संज्ञा कर्मः नपुं
सकविषय प्राप्ति पदिकं तस्याद्युदात्तः स्यादिति वर्णयोरुन रयोर्यथायोगमनुदात्तत्वे च सति स्वरितप्रचयौ सेनान्तरन्वं च
पूर्ववत् अव्युत्पत्ति पक्षे देवशब्दस्याद्युदात्तो नोदात्तः अनुदात्तपदमेकवर्जं फिषोन्त उदात्त इति सूत्रपरिभाषाभ्यां
दात्तस्वरितत्वस्य च इति इत्यस्य दादेशस्येति अव्युत्पत्ति पक्षे सत्त्वात् सविते त्यत्र अन्तउदात्तः पूर्वद्वयमनुदात्तं तत्रापि विकारे
सेननरः प्रश इ उदात्तः उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति इगन्त न वा तास्तिङ् तिङ इति तु न उपसर्गव्यपपचेत्यत्र) अप्रथ्यपनि मतेऽनफी
न्यस्याव्युत्पन्नत्वेनानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे मनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषां यित्न उदात्ताभावात् तिङ् तिङ इतीति
न उपसर्गव्यपन्यत्र इदुपोस्यस्याव्युत्पन्नत्वेनानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे) यावन्तावदन्तु पतेः विकल्पाश्छन्दसि एवं चाग्निमिले
इत्यत्रोपसर्गाव्यवहितत्वेन तिङ् तिङ इत्यस्य कौमुदयामप्रवर्तत्वं नादत्र प्रोपसर्गेण व्यवहितेऽप्राप्ते यद्वा अपि विषयत्वात् तिङ् तिङ
इति न प्रकार अकारयोरकः सवर्णे दीर्घः उदात्तः उदात्तादनुदात्तस्येति वकारः स्वरितः यकारस्य प्रचयः नकारस्य स्वरितत्वात् स्यां
त्वभावात् सनन्तरमत्रापि धातोरिति सूत्रेण आद्युदात्त तथाच इतिः अन्तउदात्तः स्यादिति तदपि निचशब्दस्य स्वरे यत्र

धिकाये
११२

सर्वैपिनात्र संभवति अपि हि यस्मात् अग्रेष्ठनशब्दे नोदात्तः ऽद्युदात्ता ऽदात्ता उदात्तस्वरितपरस्य ऽ यो ऽनुदात्तत्वं ऽनुदात्तौ ऽनुप्यताविति कर्म
णाइत्यत्रापि ऽनुदात्तो दात्तानुदात्तांश्चपि पूर्ववत् प्रियेस्यानि ककारउदात्तः उत्तरयोरनुदात्तत्वे तस्मिन्स्वरितं प्रचयौ ऽनुत्पत्तिपक्षे देव
शब्दस्य पश्चादिन्द्रस्रो पाठाद्यच देवइन्द्रस्य वउदात्तः चिन इत्यंतो दात्तो च सुरनुदात्तः उत्तरयोरनुदात्तत्वे तस्मिन्स्वरितं प्रचयौ (ऽ
ऽनुत्पत्तिपक्षे देवशब्दस्य पश्चादि) तेभविष्यतितनो देवो रनुभयमनुदात्तमुदात्तं च सोरनुदात्तस्य स्पांने हरिचेति कृतस्य तस्य
स्यापि वद्रावेनानुदात्तत्वादेकादेश उदात्ते नोदात्त इति वकारो ऽप्यद्वादेशस्यानुदात्त इत्यनुदात्तः उदात्तस्वरितपरस्य सन्नि
तत्र शब्दे चितइति सूत्रेणान्तचीस्थित्वादंत्योदात्त तारवं चत्रत्युरुदात्तः नित्ये पूर्वस्यादेरुदात्तत्वं ऽनुदात्तं पदमेकवर्ज
मितिसकारविकारावनुदात्तौ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नितात्रेति प्राप्नुरणो ऽप्रातोनुपसर्गे पिं क इति किन्त्वे प्यद्धितत्वात्किनइ
तिसूत्राप्रामौ ऽद्युदात्तपर्यंत्ययः ऽद्युदात्तः स्यादिति प्रउदात्तः ऽर्पयतु ऽनुदात्तौ सुप्यताविन्यनुदात्ता ऽकारप
कारमकारनकारास्य पोनुदात्तत्वं उदात्तादनुदात्तस्वरित (परस्पर सन्नितात्रेति प्राप्नुरणोऽप्रातोनुपसर्गेक इति किन्त्वेप्यद्धि
(तत्वात्किनइतिसूत्रात्प्राप्तौ ऽद्युदात्त पत्यय ऽद्युदात्तः स्यादिति प्रउदात्तः ऽर्पयतु ऽनुदात्तौ सुप्यताविन्यनुदा
तौ इतिस्वरितसरितान्संहितायामिति प्रचयनु इतितपोनुदात्तत्वे ऽ कारस्य चानुदात्तो म वेत्येव ऽप्रवेपाद ऽकाः सवर्णे दी
र्घउदात्त ईकादेसउदात्तेनेति सूत्रात् मार्पयन्निति अग्रेष्ठनमायेन्यत्र ग्रेउदात्तेनोदात्तः नमयः पितागृह्यके सुत्वादनुदा
त्तत्वे सति यस्मात् प्रचयः संतनरत्वं च पूर्ववत् तेन माइन्यस्यानुदात्तत्वमुक्तं प्राप्यं माइत्यस्य कर्मणो इत्यत्रोदात्तकका
र पूर्वत्वाभावात् कर्मणा इत्यत्र नाचितिघ यस्येतिसंज्ञत्वात्ककारउदात्तः प्रतिनोमककारउदात्तनित्वात् त्वित्स्वरितं
भित्तउतस्य प्राप्तिड-योनुदात्तस्य स्वरितइति सूत्रेण अग्रेष्ठनमायोयमुक्तं सामिग्नीत्सानाम्यमविघा ऽग्निहोत्रस्य चित

सोधकत्वेन तदीयापद्वत्तौ पयसा जुहोति अन्यत्र दध्ना जुहोति इत्या हतुः आप्याययध्वमिति श्रेष्ठतमश्रवणेऽवर इति विस्तरात् आप्यायध्वं वर्द्ध
ध्वं अघ्नियाः रोदसी हेतुमयोग्याः अघ्न्या अस्य निरुक्ते रोदसी नाम स्तुपाठात् गोरपि याहृद्देवयज्ञभागं अवराव्यसयें वा इत्यादयश्चाप
न कर्मेन चामंत्रीतस्य सत्त्वात् स्तुत इंद्र इत्यस्यामंत्रितस्य किं प्रयोजनम् अतो देवभागमित्यत्र समासाभावेपि षष्ठ्यानुषंगीकारो न विरोध
विरोध इति स कथं बंस्तवादिनो वदंति नीलसष्ठाष्टके तत्वस्वरूपकर्मरणो देवनेनाघ्नियाः इति वर्द्धे देव इत्यस्यामंत्रितस्यावस्यकत्वात्
अत एव वेदोपनिषद अंग्रेम तस्य देवधारणो भूपासमिति अश्रुतिषडंग्यानि निरुक्ता व्याकरणो अर्थे स्यष्टे सिरवा छंदसी स्वरूप
स्यष्टे अनुष्ठाने ज्योतिषं स्यष्टं कल्पः आपस्य छंदम्भे दर्भे उंजीलेवौ ध्याययध्वमिति इत्यस्य हेतिः परिवोवरणा कचिति तस्यमं
त्रस्य पूर्वभागे स्थितस्य देवभागपदस्य तात्पर्यं रात्रवष्टे आप्याययध्वघ्निया देवभागमित्याह वत्सेभ्यश्चवारणात् उत्तरमनुष्येभ्य
श्चस्यापर्यंत देवेभ्यस्त्वेनाइंद्रियाप्याययतीति श्रेष्ठतमाय कर्मणो गोवर्द्धनं प्रथमसांमिग्नी अत्र प्रमाणो इंद्राय दधीतिनिक्तः
श्चैवं कांडार्थो दधिमात्रेण श्रीराणः नित्यानित्यसंयोगं वेदेश्चापारयेत् वन्ही बाज्य श्रुतं विरिति उत्तरांय यापि इभः तथात्वेपि
वदिष्टाज्योत स्तुतीमन्यर्थे स्नृतताप्यानिग्ट हस्यानं चम्भुवो उग्ट हरणेन अतोन प्राथिव्या अपाधिदैविक प्रथवी रूपायागोगर्ते हरणा
मतो नित्यानित्यसंयोगे नापि भुवोग्टहरणं तदुक्तं माधवीये पयस्तु केराश्वसंधतसधर्मे वेदतेत्तर इति अतः श्रेष्ठतमोत्तरं
गतमोधर्मः विहितत्वेनक्रियमाणं श्रवणादितस्मै अघ्नियाराः दैविकिमृताः आप्याहि वर्द्धो अरोदित आव्याय काये इंद्राय वर्द्धध्व
मित्यर्थः एतत्कल्यान्विष्ट प्रयोगात् अश्रशब्द आत्मनीति पृथक् अपिशब्दोपि आत्मने इति पृथक् अप्रसर ब्राह्मणा उत्तरषोतमाये
तिष्विंदानुरोधात् तेनश्चा अपि अप्यध्वमिति पदत्रयं रक्तवर्णद्रोवदं तीतिसंहिता षष्ठाष्टके श्रुते किंच देवस्य अप्यतस्य
दधिमात्रं न भागोपि तु कर्मणोपि जगत्कर्तृत्वात् अथातो धर्मजिज्ञासा कर्तृकेन तत्र दर्शनादिति च सूत्राभ्यां तस्मात् हा स्व

नवायि स्मादात्मन ऽऽकाशः संभूतः ऽऽकाशाद्वायुः वायोरग्निरग्नेरापः ऽऽद्भ्यः पृथवी पृथिव्या ऽऽओषधयः ऽऽओषधीभ्योऽन्नं ऽन्नात्पुरुषः सवाए

१२३ षोऽन्नरसमय इति तैत्तिरीयश्रुतेः ऽग्नेऽन्नस्यै पूर्वं श्रुत्यौ पृथव्यादय पृथ्वीति रुपत्नो नमिरु पिताः ऽप्राणोपि स्तुजं स्वतोरित्यादिना

निरुपत्नो पाः ऽग्निर्वै स्त्रेति निमिषं वा पूर्वं यत्व स्येति मंत्रे रा उपायव स्येति पुरुषाः ऽप्राकास्स रीरं कर्म प्रजापति प्रजापतिरकाम

यतेति तयाष्टकात् एवं च कल्पे श्रीमत् उप्रसंगे मे वत्साउक्तास्तेभ्यो हेतुभ्यः ऽऽसमन्तात् स्यापयंतदेवाः एता श्री-भू-दुर्गाख्या-भूमी

पुरा गंमं मन रारादिकल्पनात् ऽपुर्गकि च मत ब्रोध्यः वेऽप्र पुरगंम बातिभ्यो हेतुभ्य-फलेभ्य- श्रीभू दुर्गाख्या भूमीः ऽऽप्यायध्वेति मां

नवाः यजुर्वेदस्तु मन्त्रब इति श्रीमत् उत्स्मरणात् देवस्य भागं दधिरूपं अग्न्याप्यायध्व प्रथनभास मक्षरोन प्रवर्द्धं कुरुतेति नतबमां

त्रा विषय मुक्त श्रीमत् रुक ब्यानो रोधात् ननु प्रथम प्रवता धां नयत्न विषयं ना प्यपि होत्र पयोविषयं ऽप्राप्रयाइतिवापाठः गोत्वं

मस्वध्याइतिनाम्न ऽप्रकारो तरधकारोत्तर रेफः ननु ऽप्रकारोत्तर पकारोत्तर नकारः स्वरः ऽऽप्यायध्व मध्रियादेवभागं सुवमत्ति

पक्षे ऽऽप्यायध्वं मध्रियादेवभागं ऽप्राप्यायीयद्वौ ष्या-ऽप्रा-से-ऽप्रोदित धांतेऽप्रेत्यउदात्तः स्पर्शिन्या कारउदात्तः देवभागमित्य

त्र समसस्य विराउरोधाद भावेन भागरूपदे ऽप्रापउदात्तत ऽप्रनुदात्तौ सुप्पता विति सूत्रेणा प्रथम स्यागे मानाभावे द्वो

कारो नुदात्त नगाकार ककारे स्त्र्यंगच्छति सीराइत्यक्तित्वात् माधवीये ऽप्राउ-पसर्गा उदात्तः (सिव स्याविधाने सति स्वरित। अत्यये

स्वरेणापो नुदात्तस्ये समिरुक्कादेश उदात्तेनोदात्त इति ननोखुदात्तं पदमित्य नयानुदात्तानां संहितायां मादौ द्वौ प्रचयौ त्वतो

पः स तनरः स्वरत्वात् संहितायामिति प्रचयो देवयोर्वर्णयो उदात्तस्वरित परस्य सनतरः ऽप्रभुत्पत्तिपक्षे ऽप्राप्यायध्वं

ऽप्रकारउदात्तः प्यायध्वमनुदात्तं ऽप्रध्रियाः सर्वानुदात्तः नमर स्वरमिति प्रातिशाख्ये नमकार व्यंजन परस्वरस्यांग

भवतितदं सम्भूत व्यंजनं परस्वरभजनेयथा इमानेवजोका उपधाय परश्वासौस्वरः ऽप्रपरस्वरस्तं देवइतिसर्वा

उदात्तो नोदात्तः भागमपि ऽप्यनुदात्तस्वरितपरस्य श्रुत्यत्रिपक्षे स्याउदात्तव्यानुदात्तः धातोरिति सूत्रेणः इ पोनुदात्तत्वे उदात्तादनु
दात्तस्येति स्वरितो यकारः ध्वमनुदात्तः निउ. निउः इति सूत्रेण स्वरितात्संहितायामिति प्रचय सामंत्रितमिति पुष्य द्रप्सशब्दस्ति
रूपरोऽस्ति नेनु संवो धने प्रथमां तस्यामंत्रितत्वे सति ऽप्यामंत्रितस्य चेत्यनुदात्तत्वा देव द्रप्सपि स्वितिस्वरो नास्ति ऽप्यामंत्रितस्य चे
त्यनेन वधात् भागमित्यत्रा द्युदात्तश्चेति सूत्रेणाद्युदात्तत्वद्रिस्यादिर्नित्यमिति वाष्क वोऽजित्वात् नचैवं प्रत्ययगठ हरणमनिभा
घाप्रवृत्तौ मन्त्यपस्वरापलापस इतिशक्यं ध्वमित्यादि प्रत्ययेषु सावकाशत्वात् नचात्रे ननदंते ऽप्युदात्तत्वं प्रथमोपस्थित
सूत्रान्तरप्रवृत्त्यास्या प्रवर्तेरिति पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सूत्रप्रापरांवा लौकिकेपि ऽप्यत्र सर्वेषांसपादसप्ताध्यायीस्थत्वेन त
पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रसक्तिः ऽप्यघोऽर्के रस इति व्याख्याने रसः पयः बलपैष्टा द्रष्टाध्याये सर्वेस्व उभरवत्से नस्वेस्वे पात्रे प्र
पक्पय सर्वकामदुघं प्रष्ठेंदुकुः प्रभुभागविनामिति वाक्यात् तदाहनु ऊर्जः स्वतीः पयः स्वतीरात्री पयोमर्केउ पूर्पं वर्द्धं ध
ऽधिपाऽप्याधिदैविक प्रथिव्योपुष्यन्तयज्ञापेनेत्वं वर्द्धमानायेऽपाः कुरुनेति यथास्त्र्येराव सुरूपं ग्राहकं ऊर्जोत्र पयः ऊर्जप
ति ऊर्जवल प्राणनयोः चु. प. से. ऽप्यसुन ऊर्जोसि बलप्राणान् कर्तरि पांसि नोति वर्धते पास्तनाउर्जे स्वतीः पय स्वतीमत्तुमत्यपः
चिदोके पदव्यवस्थानुनदाभवति यदाऽप्याऽप्यपिऽप्याऽप्यय ध्वमित्या प्याय ध्वमित्यत्र पदच्छेदः ऽप्यत्रापिसंहितैक पदेत्या
नित्याधातूपसर्गयोरित्याय ध्वमेक पदमिति विभाव्येनन दाऽप्येयेति भिन्नं पदं क्षेत्रिभिन्नं यक्षनेन याच्यकल्प ऊर्जः स्वतीः प
यस्वती पयस्वतीरित्यादृ उर्जं हि पयः संभरं तीति प्रवीरिति ऽप्यस्य योगरूढिर्भानूजा पायामिति नित्यातिन्यसंयोगोत्तः प्र
जात्त्वजनकात्मरूपास्तद्वतीः प्रजाऽप्युपत्यनामसुवर्तते प्रजापतिः सुपर्णः कालस्तथैक देशग्रामनुपिप्रजावतीः राजयक्ष्मः
प्रजाऽं सधतं मामेजिन्वत्वमिति ब्राह्मणं प्रसः सर्पोवा मनुष्यनो ऽप्यासीदिदं नमद्व्यपक्रम्याविरमसीन मोन्यरन्निस्यरणात्

भाष्य. १२४

अभिवर्धतेति अदुरिताः अमीश्रीरूपा इति सेस अप्येमि यथागंत्रीणो रूपाश्वाः अन्त्वि विकारः तेन पदद्वयं अमास्वान्वमयन्वयद्यास्वा
त्वमय अनुदात्तो नामात्मनेपदानित्यन्वादयेनित्रिक्रियापदे अत्र कल्पः प्रजावतीर नमीवा अयक्ष्मा इत्याह प्रजात्यै इति अन्नमास
सरो नेद्वदधार्थ्यं विप्रसूत्यै प्रसवनं प्रसूतिय जनं तस्यै अत्राधर्ष्य पुत्रज्ञातरा प्रसिद्धा पुष्पाः यत्स्वसत्रं इषं ऊर्जे रयिः पुष्टिः प्रजा
पशवः आरंभेष्टकर्तव्ये तत्र जायते गर्भाधाः प्रजापतयोष्टावेते एकत्रात्मावै पुत्रनामासीति श्रुतेः अष्टपत्न्यः गीतासमये भूमि
रापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति मनो महत्तत्त्वं बुद्धिरात्मा विज्ञातं अष्टगर्भाः कुक्ष
पः निरुक्ते आशा आसाः उपराः आष्टाः काष्ठा व्योम ककुभः हरित इति दिशां नामानीति अष्टकेष्वष्ट प्रकृतिरिति रूपरा इषे वे ओषध्या
मंगानि प्रसिद्धानि माधवीये ऊर्जस्वती पयः स्वती प्रजावती रनमीवा अयक्ष्मा अध्रुव्यानि पक्षे ऊर्जस्वती पयः स्वतीः प्रजावती
रनमिवा अयक्ष्मा ऊर्जोत्र पंचमुशिष्टा ये द्वयं तदर्थकं ऊर्क अन्नाद्यं दधि रंद्राय दधातीनि वस्मा रोस्वात औदुंवरं वनस्य अनतएव
ते दृढ चर्यं तेन मक्षत्रराख्यानं च ते नगोदुग्ध्यादि पितृ तापने श्रुणेतिश्रवेद टीकायां महीधरकृतायां योरुष्णा ऊर्जसो जापतेन त्स्मेन द्वा
हेति नहि अंवघ्य पयो भवति तस्य घासाद्युपासी होनकत्वात् पयो न भविष्यतीत्यत आह पयः स्वती रिति प्रजावत्यो आधि
भौतिकी अथ अन मीवावै कुं ठ अनु अयक्ष्मा सर्वाः यक्ष्मा राजरोगः ते अस्वरा ऊर्जस्वती पयः पयः स्वती रनमीवा अयक्ष्मा
स्वतीः प्रजावतीः अनुष्यतीयक्षे ऊर्जस्वती प्रजावती अनुपतीयक्षे ऊर्जस्वती प्रजावती अनुपत्नीपक्षे रनमीवा अयक्ष्मा घनादीनां च वेत्यं
तो दान्तो ऊर्कपयं शब्दौ सुप्यिता अनुदात्तौ विति ऊधत्नुदात्तः छे दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इतिन द्वितीयैकवचनुदात्तः प्र
शब्दो वा हुजकादनुदात्तः तो दात्तः त्यवनुदात्तत्वे तस्य हैकादेसस्योदात्ते प्राप्ते नुदात्ते अन्तस्याभावान्न भवति अनुदात्तौ सुप
त्वाविति मतुपोउदात्तत्ववाधित्वादसाक्षीतं चेति मतुपः आद्युदात्तता विकल्प्यात पूर्वमतुमोरप्राप्तिः ये कृत्यकत्वान द्वीयो

नुदात्तता नञउदात्तत्वमपि विकल्पेनेती ऽअनमीवेत्यत्र नञ्‌प्रयस्मेत्यत्र अग्निम् ऽअनुदात्तावति ऽअनुदात्तं पदमेकवर्जमिति मीयपयोरनुदात्तत्वस्य
योसुन नञसुभ्यां बहुव्रीहौ उत्तरपदस्यान्त उदात्त इति नोदात्तता विकल्पान माधवीये उर्जयस्यसौर्निर्विषयस्येति सूत्राराणामनुदात्तत्वं मनुपश्च
पित्वादनुदात्तत्वं तत्तोपयायोगं स्वरितं प्रचयसन्ततराः उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितात्संहितायामिति उदात्तस्वरितपरस्येति सूत्रत्रयं
प्रजाशब्दे प्रतिपादिकमन्तोदात्तं ऽअवनुदात्तः पित्वात् नयोदेकस्य उदात्तः शेषं पूर्ववत् ऽअनमीवायस्वांशब्दयो नञसुभ्यां बहुव्री
हि समासे नञसुभ्यामिति ताभ्यां इतिवर्गाधिन्वासां तत्र नवं न विषयस्येति सूत्रपर्यायितयापि निवर्तन्ते ऽअव्युत्पत्तिस्वीकारात् नचास्यानिर्विषय
त्वापत्तिः वाहुनकादरेतद्विषयत्वं भविष्यती ऽअनुदात्तं पदमेकवर्जं उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्संहितायां प्रजास्वातीरवमग्नोपि
व्युत्पत्तिपक्षोनिदानुदात्तं निर्विषयस्येत्यस्य स्वराणां तत्रनवस्यामव्युत्पत्तिपक्षोयन्यात ऽअनुदात्तं पदं ऽअनुदात्तौ सुप्पितावितिडीप्यनुपवनु
दात्तौ संज्ञाभावात्मनतोः पूर्वमन्तस्वरं स्त्रियापीत्यासान्मतोः पूर्वं ऽआकारः उदात्तः तवरकरणात्ह्रस्वनुड. माम्मतावितिमतोनुडुदात्तः
उदात्तादनुदात्तस्य स्वतः इति स्वरितः त्रिपादीस्थत्वात्तत्रोजकारः कदाचित्पाचयः परणोपेराण तथा च प्रातिसांख्ये एकोनविंशाध्या
यः स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यादुदात्तयोर्वान्यतरतोभ्यो दात्तस्वरितयोस्स विक्रमः इति ऽप्रत्यतः उदात्तादनुदात्तस्य त्रिपादस्थत्वेन
तौकारह्रस्वस्य सन्ततरः उदात्तस्वरित परस्येत्यनन्तेनेतरस्यो स्वरितस्यासिद्धत्वं उर्जस्वताराणं वै पयः स्वती प्रजाशब्दे प्रउदात्तः उपस
र्गाश्चाभिवर्जमिति जाइत्यत्र प्रत्ययउदात्तः यन्तनुदात्तः नयोदेकाद्वेकाद्वे स उदात्तः मनुप्रोऊरी पश्चानुदात्त तात्रम सुभ्यां बहुव्रीहा
विति ऽअनमीवा ऽअयक्ष्मा इति च माधवीयवत् इदं ऽअर्धर्चाद्वाक्यं द्वितीयां तत्वैइमिस्पविरोषत्वात् ऽआप्यायध्व मत्स्ये पादे वभाग
मितिविधेनतुमवनुगर्वा ऽआज्ञाविषयपन्वे गणे लोक इति नैकुंठनाम्न तस्य चाक्षराणामकत्वेनास्य दृष्टिमूलत्वात् देवस्य तु कथमिति
चेन्न देवस्य क्रीडाविशिष्टो व्ययनसेनाघ्यत्ताविषयत्वात् माबस्तेनइत्यत्रतेतिमाघसंज्ञ सद्दत्ति इच ऽअप्यातिप्रसिद्धानि कल्पःमा

वस्तेनइत्त नमाप्स ४ं सइत्याद्युप्राइति चोरव्याघ्रादेरङ्गात्कौ सर्वदुःखरहितं भवतीति अथ प्रसंसः कालः इषमराकोमाभृत्तस्वरामा
वस्तेन इस नमाघस ४ं सः एवादीनामंतउदात्त इत्यस्य छेदसि विकल्पाद प्राप्तिः पुष्पच्छदादे राश्याद्युदात्तः इत्यस्यावि कल्पेव
माद्यीनां चेत्याद्युदात्तः स्तेनयति स्तेन चौर्य-पचाद्यच् चिन इति सूत्रेणांतोदात्त त्वविकल्पे राणुदात्तो सुप्वितो विस्य स्व प्राप्तिः वा
हुलकाधातो रिति सूत्रेरोकार उदात्तः सकारानुदात्तविकल्पः नकारोनुदात्तः नेनापूर्ववत् अघशं४ं सइत्यत्र रेफो ष्प परइतिप्र
प्रितिइणं रव्वे नोष्प परमलोमः आष्परत्वेन पदांतः सकारानुदात्तविकल्पः नकारोनुदात्तः नापूर्ववत् इतिसूत्रे नकारमते मकार
लोपात् पूर्वस्वरोनुनासिकः यथाप्रत्युष्ट ४ं रक्षः सं४ं शितमे इत्यादि प्रतिशाख्ये पंचदशे सूत्रे नकारस्य रेकोस्य पकस्मात्
छेनुमेव मलोपाच्च पूर्वस्वरोनुनासिक इति सूत्रेण नकारस्य रेफभावाइष्प भावात्क्षकार भावाच्च कारात्कष्टे पकारोनुमेव सलियं
लोपाच्च पूर्वस्वरोनुनासिकोभवति यथाग्नि४ं रप्सुषद इदं नेष्टव्याकारस्येतिन मतेन अादेश उदात्तः वाद्युलकार गतिकार
कोपदात् कृदिति सूत्रे प्रकृतिस्वरः प्रत्ययआद्युदात्त इति सूत्रेकाद्युदात्तः तेन४ं इत्यत्रोदात्तारोपः हस्वदात्पप्रनुनासिक इति
वैष्णाकरणः श४ं इत्यत्रानुनासिकोत्क दात्त इति सूत्रानंतरं प्रयोगत्वं बासमासात्र पूर्वमेनासंविससनं वधोपस्य इति विग्रहवा
क्येमाधमाध वीयेवियात्मा आद्युदात्ता इतिमाशब्द उदात्तः वइत्येन पूर्ववत् स्तेनशब्दस्य फिट्स्वरेणांते स्पत्तेत्स्यपनिधातः मेतिपू
र्ववत् अप्रयक्तौर्यपरणाविरानं वधोपस्य सोमपधसंसवहुव्रीहित्वात् पूर्वप्रकृतिस्वरेणाघइत्यपच्छदात्त भावत्तेन ईस्पतमाघेश
४ं सः अव्युत्पत्तिपक्षे निपाता आद्युदात्ता इति एवमादीनामंतउदात्त इति बाधाशब्द उदात्तः बकारोनुदात्तः स्तेनशब्दोत्योदात्तः
आदिरनुदात्तः इस्तातेत्य स्तात्तउदात्तः धातोरिति सूत्रेण अधोतिसमासस्वरेणाघकार उदात्तोनभक्तिकिं तुफिट्स्वरेणासो
दात्तः अन्येपुदात्ता अप्रेत्यसूत्राणि यथासंभवं व्युत्पत्तिपक्षे एवादीनामंतउदात्त इतिमाशब्द उदात्त वाइत्यनुदात्त पुष्पाच्छद

त्यस्यादेशः प्रत्ययेरुदात्तत्वं आद्युदात्तश्चेत्यत्र तदंतविधेः मद्विधप्रत्ययस्यानुदात्तं इत्यदात्तत्वं तदेवमन्यत्रावशादनुदात्तं अपितेन
सामान्यतो विशेषस्य बलीयस्त्वात् स्तेनश्चेच्चितं इत्यंतोदात्तः विशेषसूत्रत्वात् इधातेरित्यत्रेकार उदात्तः धातोरितिसूत्रात् शब्दानु
दात्तः अनुदात्तौ सुप्पितौ इति सूत्रात् तिङः तिङ इति सूत्रेणानुदात्तः इयं भक्तं सनाद्यंता धातव इत्यनेन धातुत्वे प्रवर्तनात् अद्येन्य
त्रसमासस्वरेणाद्यन्तयं उदात्त तनोखदात्तं पदमेकवर्जमिति तेनानुदात्तः आद्युदात्तश्चो परानुदात्त ऊमाउदात्त इत्युक्त मेव घसयोरुद्र
त्तयोर्मध्ये नीच सकारे विक्रम स्वरितानयोर्मध्ये च नीचं स्यादुदात्तयोर्वा अन्यत्र रतो वोदात्त स्वरितयोः सविक्रम इति प्राति साख्यात्
रुद्रस्य भक्तस्य निरुक्ते स्तोत्र नाम रुद्र पाठात् तथा च रुद्र हृदयमपि तत्र हृदय ब्राह्मणोक्तं मस्तकं रूपं भगवतः कल्पोक्तं सेषाय
सिद्धादि रूपं युक्तं तद्युक्ते रुद्र इति फलितं हेभिर्वर्जं बोध्यास्व भक्ताव वराकुसं भजन्तु यथा वरिष्ठं भगवच्चक्रं एतन्मंत्रपाठ फलमाल
माह रुद्रस्य हेति परि वो वृणक्तिन्याह रुद्रो वै देवो नाम्नापत्ति धुवास्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीरित्याह धुवास्मिन् बह्वीः करोतो
ति मंत्रपाठ प्रसंसावेदस्यानुदात्तः वरणाक्ति अत्र धातोरिति सूत्रेण नपिन्त्यस्यबाधकत्वात् तिङः तिङ इत्यस्य प्रत्ययशोनसापेक्ष
त्वेपि बाधका भावात् इति स्त्रष्टापि विसेसस्यानुदात्तादित्यस्य न लोप त्वेन तेनानुदात्तत्वं भुन्यति पक्षे रोदयतीति रुद्रः करोतेति
रक् स्यातस्योपीस मंचोति हेत्यो रुदात्तत्वं बहूनां नामधेयस्य स्योतस्य नामधेयस्यो पोत मधु दात्तं बास्यादिन्यु दात्तत्वं तयोर्मर्म
यदि नोत्तरावधि तद्वनान्योस्य पिता यजन्ते देवदत्तस्य पितायजन्ते इत्युदाहरणं नौमधेयस्येति शब्द उदात्तः अनुदात्तं पदमेकव
र्जं ततः स्यान्तत्तर जहाति प्रोषत्तमकर्म प्रतिबंधकात् एताद्दर्श्येतिः हेतिस्यादायुधे ज्वाला हेतिस्तु रथान्तेजसोगतिविस्वरूढ्य
द समस्य बहारादायुधं योषित्यापि हेति हेतिः स्यादायुधे ज्वालो सूर्यतेजसः सुयोषिनीति दर्शनको शात् किरतस्थित इत्यंतो
दात्तो नइत्य हेत्यनुदात्तं परीति सर्वधातुभ्य रत्वइति तैनितरन् प्रत्ययः निदाद्युदात्त पित्याद्युदात्तं परीतिउपसर्गाश्चाभिवर्जमिति

[illegible]धे· ११६

वोदरादित्वेति निष्ठान्तुदात्तौ सुप्पिताविति सूत्रेण निघातः स्वरः ऽप्रेंगान्य त्यानि प्रसिद्धानि रुद्रस्य हेतिः परिवो वृणक्तु सुप्पतोरनुदात्तत्वाविक-
ल्पात् प्लुतश्चेति सूत्रेण प्रत्ययः ऽप्याद्युदात्तः प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणमित्यस्याः ऽप्यपि विकल्पः नेदमत्र वानामचेमस्येति निसेस सूत्रेण
स्यानिर्वर्तत्वात् ततोऽनुदात्तं पदमिति तत्रापि इकारो नुदात्तो न तत्र विकल्पात् हेतिर्नक्तिजंतः किंऽनुदात्तौ सुप्पितौ निपाताऽप्याद्युदात्ता
इत्यस्य विकल्पे निदाद्युदात्त इत्यस्यापि विकल्पे उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यस्यापि विकल्पे किसरत्वं दात्तत्वं वोदरादित्वेऽत्र स्वरशांविक
ल्पमाधवीये रुद्र हेति शब्दयोः फिट्स्वर परिशब्दोऽस्मिपात्यत्वात् ऽद्युदात्तः ध्रुवाऽअस्मिन् गोपतौ स्यात् त बह्वीरितिऽप्रेम्य निप्रसिद्धानि कल्पः
ऽप्रापस्तंबः ध्रुवाऽअस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीरिति यजमानस्य गृहानभि पर्यावर्तते इति पृथ्वीकरे स्थो बाधिश्च च पृथ्वामि चौषधीःऽस
वो सोमोत्वारसात्मक इति विश्वे· गोपति· शंकरेशो हे पार्थिवेपि विकर्तते इति गोपतौ स्यात् बह्वीरित्याह ध्रुवास्मिन्बह्वीकरोतीति मं
त्रपाठ प्रसंस सौगोपतौ विष्णो शांतक्रियारूपेस्य पद्म्याव हृधाः प्रजाः पश्यो पतिषद्दि गोपति रुद्रेत्र रुद्रस्य हेतिरिति पूर्वस्वरण
त् मत्कसंवालितत्वमाधिकं शिवस्य हृदयं विष्णुरिति श्रुतेः ध्रुवारणबेन्यत्र रक्षिरेचीति नघंद्रसिस वैविकल्पात् प्रकृति
भ्वाद्यासोउसीकल्पानिश्चला ध्रुवतीति गतिकर्मसु निरुक्ते पाठात् गंत्री व्याकरणेन ध्रुवती स्थिरो भवति ऽअच ध्रुवं
सोऽहं स्थिरे च निश्चले च ध्रुवं त्रीवे प्रकीर्तितमिति कोशः ऽप्रन्यानि प्रसिद्धानि स्वराः ध्रुवाऽअस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीऽअनुदा
तान्नुदीविति धुइत्यस्य निघाते पश्चाद्भि प्रत्यय स्वरेण विकल्पात् नेन धुरस्य उदात्तं एवमकृतिति गोपति शब्दश्छंदसि
स्येति सूत्रेण मध्योदात्त कर्दमादित्वे कर्दमादीनांचेति सूत्रेण माधवीये यं ध्रुवशब्दस्य छेदसश्चत्तिय पत्रन्यये न विभक्त्या
सहेक देश स्वरः ऽअस्मिन्नित्यत्र विभक्तेः सावेकाच इत्युदात्तत्वे गोपतौविन्यत्र प्रत्यावैश्वर्यैः एश्वर्यार्थे पतिशब्दे परतः
पूर्वपदस्य प्रकृति स्वरस्व शत्वं भवति ततो गोशब्दस्योदात्तत्वे तानिशिष्टस्य ऽअनुदात्तस्वरितप्रचया स्यातेति निघात प्रचयौ

वह्नीरितिजौष्मन्यपस्योदात्तत्वे सवरस्यादौ घौत्राद्युदात्तइति अप्रत्युत्पत्तिपक्षे फिषइतिसूत्रेण धातोरितिसूत्रेण सर्वेऽणोम
तोदात्तता नतोनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ततउदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं धुःप्रगोस्यात्व इ ऽयेषां वर्णानां विक्रमो वाउत
प्रातिसाक्षात् अत्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययोपस्थित्याचितइत्यंतोदात्त ततोनुदात्तादि धुर्वशब्दः अपस्पिब्रिति अप्रात्युदात्तश्चेतिसूत्रे
णाकारउदात्तः सअनुउदात्तः अनुदात्तौ सुप्पितावितिगोपधात्सत्र· छंदसिचेत्यस्यपत्यावैश्वर्येइत्यस्य च प्राप्तौ सदम्चारा
उदोधेनात्र पतिरनैश्वर्येशायते ततः छंदसीतिसूत्रेण मध्योदात्तत्वे न्ययोरनुदात्तत्वं ततः स्वरितत्वं अचयोरितिः प्रोक्त
रस्पतित्वेपिततित्वदः तपरस्तत्कालस्येतिसूत्रविषयत्वान्ततः स्यात्येपस्य तिंङ तिंङ इतिनिघातः वह्नीरितिवहोः परः प्र
त्ययः उदात्तोङीपुदात्तस्तयोर्यरणुदात्तः ततः ससनुदात्तः प्रथमयोःपूर्वसवर्णदीर्घउदात्तः पशूंसंधत्वेतत्मेजिन्वयीतिसु
तासिजनः धादेवस्त्वाशुक्रपाः प्रणयेत्विति चत्वं तराणं प्रवृत्ते पूर्वमनुधाते यजमानस्य पशूनपाहिइति यजमानस्य प्र
नुः पशुन्पाहि पशून्त्वेतहेवायोत्वद्ददमकारणोपिपाहि अग्नेमुष्पत्वाह्वाये इतिसंबोधन रससंपदकत्वेमधुवेइति सबोध
नेपरनुरक्षकत्वेनकारणात्वोके हेरुद्रइतिसंबोधनं हेरुद्रधर्मयत्तं तोयजमानस्य पशून्बोत्मसद्रक्षणंविधेयं रुद्रवेद
अप्रतोगायत्र्यासाञ्चधीषेबालोटस्वयंभूर्नारदः शंभुः कपिलोमनुः प्रल्हादेजनकोभीष्मोवलिर्वैयासोकिर्वय द्वादशैते
विजानिमोधर्मभागवततमयइतिबाक्यात् राकेश्वाश्वपशवः अग्निहोत्राश्वमेधश्चैवगुह्यश्चविशुद्धंदुर्वेधं एनावानेवलोके
स्मिन्पुंसाधर्मः परः स्मृतः भक्तियोगोभगवतितन्नामग्रहणादिभिः इतित्ववाधाभक्तिमुक्तानिबंधेवेदाक्षराणियावंतीति
वाक्योक्तपदार्थः फलमाह नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यंतपुत्रकाः नाभपकुर्वन्निपंचमाषकांतके अग्निपशुरासीत्ते
नायजंतः वायुः पशुरासीत्तेनायजंत अदित्यपशुरासीत्तेनायजंते तैत्तिप्रवरणादपिधर्मः आज्ञारोनुयस्याग्निहोत्रेधिश्रि

...र्थि. ते स्वोनराधावन्निरुद्र : रव तुवारणमदाग्नि : पद्मामन्वस्मावर्तयेत रुद्राय परान्निपदध्यात अपश्रुर्यजमानः स्यादितिप्रवृत्तेः पूर्वप्र
११७ मितिविकयोर्थे : अन्यानिप्रसिद्धानि स्वराः यजमानस्य पशून्पाहि इषेत्वित्रिचत्वारि शत् इतिचिदा उक्तस्य उदात्तः उपः पित्वेपिविक
ल्पस्तपा स्यान्तस्यो पोत्तः मंचेत्यस्य नामधेयस्वं तुस्वरण्या दैवनान्ति दात्वेच छंदसि चेतिसूत्रेण द्वियजकारउदात्तः यकारोनुदात्तः
विग्रहवलायांतिङ. तिङ. इत्यस्य प्रवृत्ते अनुदात्तौ सुप्पित्ताविति वापाहीत्यस्य वपादेराकृति गणान्वेन वषादीनां चेतिसूत्रेणादि उ
दात्तः सेहैरपित्त्वेनानुदात्तविन्यस्य तमामितिङ. तिङ. इत्यस्य विकल्पः धातोरित्यनेन नांत्यउदात्तः गोपायतेन इस्तुउदह रणवत्इसं
पइति विग्रह काके अनुदात्तत्वाविति वानुदात्तः जिचत्वादि रंदसि विन्यत्वः छंदसिचेति हृतीयउदात्ति : माधवीयेधातोरंत उदात्तः
स्यादितिजकारात्पूर्वोकारउदात्त सपपित्वादनुदात्तं त्वं शानचश्चितत्वंत्वंतोदात्तत्वे प्राप्ते यजेत्यस्मात् उपदेशत्वात् अनुत्स्रष्टा
च अनुदात्तः सूत्रं तत्रोक्तं पशूनित्यत्र फिट्स्वर एकादेशस्वरश्च पाहीत्यस्यापि तिङ. तिङ. इतिनिघातेसति स्वरितप्रचयौ
यजमानस्य पशून् पाहि अश्रुत्पत्तिपक्षे फिषोन्तउदात्तः स्यांतस्योपोत्तमं चेति वास्यकार उदात्तं अनुदात्तपदं पुनरपिसूत्रद्वयं
पशूनित्यत्र अनुदात्तविति धातोरिति पाउदात्ता तिङ. तिङ. यजमानस्यपशून्पाहि व्युत्पत्तिपक्षेमाधवीयं स्यांतस्येतिवास्य
स्योदात्तत्वात् अनुदात्तं यकारः त्यस्वरेणोदात्तः एकादेशश्वरेणतु उदात्तः पाहि इतिमाधवीयवत् यजमानस्यपशून्पा
हि यजमानस्येत्यादि षड्त्वात् अनंतरमनुदात्ते प्रकृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं संहितायां उदात्तस्वरित परस्यसन्नत र इ
ति सूत्रत्रयं बोध्यं अनुदात्तस्य लेश इषे १ त्वा २ ऊर्जे ३ त्वा ४ वायव ५ स्थ ६ उपायवः ७ स्थ ८ देवो ९ व १० सविता ११
प्रार्प्पयतु १२ श्रेष्ठतमाय १३ कर्मणे १४ आ १५ अपि १६ आपध्वम् १७ अघ्निया १८ देव १९ भाग २० ऊर्ज २१ प्र
जा २२ अनमीवा २३ अय २४ मा २५ वः २६ स्तेन २७ ईष २८ मा २९ अघ ३० रुद्र ३१ हेतिः ३२ परि ३३ वो ३४ वृण

३५ छु ३६ अप्रसि ३७ गोप ३८ स्पा ३९ य ४० म ४१ पश्न ४२ पाहि ४३ इतित्रिचत्वारिंशन् कल्पोगनेमीमांसाजिरूपेणोवक्तव्यः तर्कस
त्वात् अथ विनियोगसंग्रहः स्यांतक्रमेण आवरणाश्पंचमतेपसेएकादशपंचमहानिशिसाक्षाद्भगवताप्रोक्तं तदक्षरसउच्यते वेंलसं
वंधकरणात्सर्वेषांदेहजीवयोः सर्वदोषनिवृत्तिर्हि दोषाः पंचविधास्मृता सहजादेशकालोत्थाजोकवेदनिरूपिता इतिदेवोवःसवि
तेत्तवद्गसंबंधकरणं इषेत्वोर्जेत्वेति वंलसंबंधप्रयोगिनंमन्तिदेहाहीननिरूपणं भावनायोजन्मप्रकरणात्नीलाविषयःतदुपः
तत्रचस्थितसाकारव्यापकेश्वरूपं तत्रचस्थितंघटघटत्वादिरूपवधवच्छेदकमवधि दैविकाध्यात्मिकयोः साकारव्यापकंतुजन्म
प्रकरणे नैश्चित्यं वाचि पूर्वं वह्निन्याचार्योक्ते भक्तमनोरथेन साकारव्यापकेश्च याजन्मप्रकरणं नीलेति अत्र प्रजापतिरूपकालानुरा
व्यतिकरः परिणामः स्वभावतः कर्मणोभगवद्रूपाजन्मेति वापवस्योपायवस्येति सर्वेषांदेहजीवयोः शुंधध्वमितिसर्वदोषनि
वृत्तिः निमेधमत्तिपादकोवेदइतिदोषोवेदनिरूपितः हिहाहिहीकाराणां प्रति पश्चवनेकुर्वतिसदान्महूल्लेशेन्द्र प्रभृतिशुचिमोनंधतवत
इति हिहोहीहीकाराणांनित्यप्राप्प्यायध्वमित्यादे रुद्रस्यहेतिरित्यादि नमद्धल्लेशेद्रेत्यादे निर्दोषप्रणोगणानान्तव्यच्छेतयोः कृतेति
निर्दोषप्रणोगणत्वं रुद्रस्यहेतिरित्यावुक्तं हरिस्तुसर्वतोरक्षांकरिष्यतिनसंशय इतिभावस्तेनइत्यादे सत्यसंकल्पतोविष्णुनान्यथा
तुकरिष्यतीति यजमानस्येत्यादेः श्रीभागवतानुसारेणसंग्रहः प्रथमस्कंधार्थाधिकारेण द्वितीयस्कंधार्थज्ञानेसंपन्नकर्मस्फूर्ति
श्चतुर्थस्कंधार्थाः विसर्गकर्मसंज्ञित इतिवाक्याद्त्रकर्मनिरूपणात् इषेत्वोर्जेत्वोत्युक्तानैत्तिकप्रयोजनायाभ्यादिरूपामस्वकम्या
दिदेहरूपाय वायवस्थेतिकर्मदेहाः वायुदेहाः उपायवस्थेति तृतीयस्कंधोक्ततत्त्वअंशिरूपात्मायवःअंशेउपायवः देवोवइति
तत्तन्मर्याद पालनं पंचमस्कंधार्थः ननुश्रेष्ठतमायकर्मणा इतिमर्यादाभक्तिव्याप्तानाततन्मर्यादयापालनंकथमितिचेन्नगौरण
मुख्यन्यायेनमर्यादाभक्तेः तात्पर्यहतेः आप्यायध्वमितिपुष्टिरनुग्रहः अघ्न्येत्यत्रकर्मवासनानांसप्तमस्कंधार्थोभावस्तेनाइ

सापरिगरे ऽप्राध्यात्मकविति
वार्थि- सायुक्तेषु रुद्रस्येहेति ॥ परितिसह्वर्मो ऽष्टमस्कंधार्थ ॥ सूर्यसोमवंसः नवमस्कंधार्थ उपायवस्थेत्यत्र द्रष्टव्य सापरिगरे ऽप्राध्यात्मकविति
११८ योग इवेसाषांष्ठिनत्मूर्जेनवायवस्येति वत्सकार् अपाकृत्यापदिवोग्ना ॥ प्रस्थाप्याप्येति गांस्पृशेत् रुद्रस्येत्यपिमंत्र्यौ ताधुवेतित्
ग्रहं व्रजेत् यजमानस्येतिसाप्या पगृह्य इत्यष्टावनुवाकइति ॥ इतिश्री पुराणे वेदगर्भे परमहंसकृतौ तृतीयप्रपाठेप्रथमानुवाकः
सारवाक्षुद्रनार्य मंत्रानिरूपितैव्याहृतु ॥ यज्ञस्यघोषदंसीति उपायवसनिडापुरोडा
॥परव्यासमाप्ता॥ ॥वर्हिर्लवनार्थामंत्रा॥ शोऽचस्यते ऽथत्रसिसावरों
साहानतुद्रडगेघोरा घोरतन्वो वहय ॥ अधुनावर्हिर्यजंति स्वाहाकारंयजंतीतोतयोपुरोडाशो पुरोडाशो शौच्यते अत्रसिसावरो
स्वरः अकारादि उदात्तादि मात्रावत्वं ह्रस्वाद्याः प्रत्यत्वविशेषः सोपसंतानवर्णानां मध्यवृत्तेवाररगों साम संतान ॥ संतति ॥ संहि
तेत्यर्थः ॥ साम्न ॥ संतान ॥ सुत्तादिपिगर्तीसंतनितिरितियावत् अथछंदः चतुर्विंशाक्षरीजातित्तो ग्यो मजौ ज्यो पाद १ मो त्सौ
ज्यो ज्यौ स्सौ पाद २ मौन्सौ त्सौ ग्यो ॥ पादः ३ ज्मौ ज्यो ग्यो ग्रौ ॥ पादः ४ स्रौ नौ लो मगरा ॥ एकोगुरु ॥ ५ यद्यप्यक्षरद्वयंन्यू
नं तथापि तन्वादीनां छंद सिवहिल मिन सत्वेरगो यङ् पक्षे प्रति पृष्ठं रसः प्रति पृष्ठा ऽप्रा तय इति वेदाकारसिद्धे ॥ प्रत्युष्ट्प
दद्वयं चतुरक्षरमिति अक्षरद्वयं लघ्वं वलप्सशब्देनकारोऽन्विशिष्टः ॥ पुराणे तथाप्येवंछंदः ॥ ज्ञौ न्सौ ॥ स्रौ ॥ सिमति ॥ पृष्टरः क्षः
प्रतिपुरोडाशइछंदः ॥ अंतिमसरगा द्वयेमौसाद ॥ १ त्सौ ॥ २ जौ ॥ पादः ॥ २ स्यौ ग्यो ॥ ज्ञो ॥ स्रौ पाद ३ त्लौ त्लौ ग्यो त्सौ त्सौ पाद ४
प्यौ प्यौ स्तौ स्योपादाः ॥ ५ अक्षरलोपात इति ऽप्रक्षरद्वयंतथाप्य मस्ति गुरुस्त्रिलघुस्वनकारो भादिगुरुस्तत ऽप्रादि
लघुर्यः ॥ जो गुरुमध्यगनौरलमध्यः ॥ सोतगुरुः ॥ कथितोत्यलघुस्तइत्युक्तरीत्यागणाः ॥ अत्र प्रस्तारे ६१ ११ २१ तु
धारिता भवंतितेषुमेदोयं ज्ञेय यतिस्तु पंचशब्दद्वा दसभिरक्षरैः ॥ स्यात्रगाथा छंद विषयाक्षरपादं वा पादैः रसमंदसध
मेवत् इसधर्मेनजानंति ध तरा ष्ठतिवोधिता ॥ मत्तः प्रमत्तउन्मत्तः ॥ श्रांत कुद्धो बुभुक्षित स्त्वरमाणा श्चभीरु श्च लुब्धः

कामीव तेदशेन्युक्ताः यद्धं पदचतुर्द्धीमिधं कृतं यथप्यष्टाक्षरा जातिर्नोक्तिस्तथापि वेदप्रामाण्यात्वमु विंशाक्षरं पीजानौ वैदिक
त्वं पूर्ववत्तस्त्रयौ कदाच्यारे नज्योतिषमुच्यते कर्मणास्य प्रस्तवचुकत्वे धर्मवाचकत्वदो कालः स्पष्टादिकज्योतिषे राज्ञेयः अथव
करणादिकं वीहिः कुशकाशात्मकं अग्न्यात्मकं च पूर्वमुक्तं व्याख्यानद्वये कर्मणां जलस्थलभेदेन प्रशौहैक स्वभावत्वं पंच
भूमहाभूतेषु आकाशे तेजो वायुनामुक्तत्वात् स्थलस्य पृथ्वीनु वोक उक्तत्वात् जलछेदनमुच्यते वहिर्जलनामस्तुति रुकेड
कं स्वाहाकृतिश्च पशस्य घोषदसीति हे वहिर्जलत्वं यशब्द कर्तृ मियस्तत्वरादस्य देवभागमित्यनेनोक्तस्य वायुजीवा उक्तावाप
वस्यो वयस्योति देहोपि उपायव इति ब्रह्मतरणरूपो भिषाइति गोमुषष्ट तत्र सरणजौ वेणविचार प्रसृति प्राप्तेन घोषेण गुहं
प्रविष्ट मनोमयं सूक्ष्मसुपेत्य रूपं मात्रास्वरो वर्णो इतिस्थविष्ट इति वाक्याद्दोषापेक्षणात् मनोमयं वेदात्मकमितिप्र
स्थानरत्नाकरे हृषीकवृत्तेत्वं पूर्वव्याख्यानोक्त जलस्य प्रथवीति मजनसाधनत्वेन तद्द्वारक्रीडासाधकत्वात् यजोने
उ॰ यजति इज्यते वायत्त यजपाच यत विघ्नमघ रक्षोनउ॰ तिस्तृ त्रेरगविद्युः योगरुदे तस्य प्रसिकृतौ स्वा॰ श्रौ
से॰ उग्र अत्रोघशब्दे॰ स्वा॰ श्रौ प॰ से॰ ट् तत्तस्तात् घोषवत् वहिर्जलं घोषयति करोति घोषविभाव्यते यः शब्दस्तत्कर्त्री
सीति अत्रोत्र यद्वं परया शब्द कर्तृत्व स्यागतिनिष्ठस्याविवक्षणात् जलस्यैव धनिस्पादृशीनं उच्यते स्वरा स्थानतः प्रवेति सूत्रेण
स्यकारस्य सकारे नोत्तस्य विधानात् नामस्वेत्तु वा नामधेयस्ये त्यनेन उदात्तत्त उदाहरणानुरोधेनु घत्ता नां च घोषदिस्यो वोत्तम
त्वेन देव अनुदात्तं पदमित्यनेन उदात्तत्त उदाहरणानुरोधेनु घत्तानां चपोषदिस्यो पोत्तमत्वेन देव अनुदात्तं पदमित्यनेन यका
रेणुदात्त ऽस्तकारेनानुदात्तः विकल्पात् घोषतिर्नानेविग्रहवेलायां तिङ॰ तिङः इत्यस्य प्राप्तौ अनुदात्तौ सुप्पितौ वापि तथानुदत्तः मा
धवीये यत्तस्येत्य अपिद् स्वराणुदात्तस्वरिता अत्रोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरइति पाठनियं उदात्तस्वरितपरस्य संनतर इतिसूत्रा

द् उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इत्यस्याप्रिपादीस्यत्वात् घोषादीत्यत्रापि दस्वरस्योदात्त सनंतरस्य असीत्यत्रानिघातः यत्रस्य स्वरितप्रचय
संनितरा अस्मिन्पतिपक्षेपि इयो नउदात्तः स्यात्तस्येतिवा वाभ्यामध्ये यस्येति वा अनुदात्तं पदमिति अस्य संनतरत्वं यत्रस्य घोषादी
त्यत्रोदात्तसन्नतरो घोषात् असीत्यत्रोदात्तनुदात्तसंनततरः धाता अनुदात्तं पदं उदात्तस्वरितपरः स्वरस्यसतिपक्षे स्योनुदात्तः
अनुदात्तत्वमिति सूत्रात् नडुत्तदात्त्वं प्रत्ययस्वरात् यकारोनुदात्तः यत्रस्य तामत्वेनु वाभ्यामध्ये यस्येतिनेन उत्तममुत्तरावधिः पर
यापायममध्यमोत्तमपुरुषा इत्यत्रोत्तमपुत्तरावधौ यदिच गार्ग्यस्यापि ना यजत इत्युदाहरणान्विता उत्तमः तदास्य कार उदात्तः
यकारस्याकारयोरनुदात्तता यत्रस्य इतिघोषात् प्रत्ययस्वरः प्रत्ययः इता अनुदात्तं पदमेकवर्जं असीत्यत्र तिङः तिङ उदात्तादनुदा
त्तस्य स्वरितात्संहितायामिति यद्यपि असत्यस्मिन्पत्र प्रत्युदात्तः इति उदात्तः स्वरितपरस्य सनंतर इति संनतर प्राप्तस्तथापि तं
वोपस्थितिकत्वात् प्रचयस्य धातोरीति वाप्रतेस्वरस्य नयान्यात् अनुदात्तं उदात्तदनुदात्तस्य अर्थेति रुक्तव्याकरणे उक्तेनुष्ठानेष्वो
तिष प्रकल्पेव कल्पो ब्राह्मणाभ्यो च्यते तत्र बौधायनस्य संहतमेत्व च्छास्त्रं जैमिनीयेन सोऽनुसलक्षणेनेति यदतो ब्रह्मकृतानुपयाग
इति आपस्तंब कल्पः उत्तरेरां गार्हपत्यमसि दोम्ब्र पश्नुरन्न इत्यपर्णुविनिहिताव: देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेइत्यभिदमश्वपश्नुवादते
तृष्णीमनुदन्य पर्षुभीति असिनो दर्भमस्य साधनं पर्शु अस्य शब्दायोग्नेव कल्य अनुदुत्त दुउपतापे. स्वा. प. अ. दुनोति. क्विप्.
नुक् अनुपश्चात्तउपतापकं मंत्रस्यावोधनायनाद्यं विशेषः देवस्यसवितु प्रसवेत्वा इत्यभिमंत्र्याश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
मित्यादत्ते इति अपि मंत्रारास्यादाना प्रकाशकत्वात् कल्पांतरानुकल्प्यच मर्थः गार्हपत्यं कल्पादनुक्तस्य मंत्र तस्योत्तरतोवअसि
दादयः सर्वपोतिहताः हेत्मवन साधकर्यं प्रेरकस्य देवस्य प्रेरणे सति देवतां से सहिभ्यां वाहुभ्यां हस्ताभ्यां च त्वात्वां मर्श्रुवान्या व्याप
कायद्रानुमादत्ते स्वीकारोमि प्रसव प्रेरणं माधवी ये व्याकृतं अत्र मोगरुदे सवितास्तर्यो देवमलीनां मसुपाठाव्या पकरास्त्रे रागोक्त

शाखाछेदनेछेदनं कर्मीजनयजननयादि देहप्रसव इति प्रसवार्थमादानं स्वीकारोऽस्मैयतो हे बर्हिर्जलयैहिमालयरूपत्वं यज्ञस्य विधोः कर्षेह्या
रादे हसंपादने घोषनघोषशब्दकर्तृ ऽसि हिमालयघोषशब्दो नास्ती त्रिवृत्प्रस्फनेतु यमुनागंगासमुद्रहिष्ठघोषश्चाद इति जम्पतइति
नतु बर्हिर्दर्शैत्र कुशकाशरूपं ऽप्रसंनयतोऽगोप्रस्थापनाभावाद्धि विविक्षितं गोरूपपशसरीरवर्द्धकत्वादन्यथामतायाः पुरोऽश
त्वानुपपत्तेरिति चेत्नामि नके व्याकरणोस्य कारस्येजलस्काहाइति कंपस्य पाठेन बर्हिषः कुशानुनाशयोऽर्भावात् कुशानंमसं
नयतोऽर्यास्त्वाप्रेष्य नयवइति वहस्त्वहोबर्हिर्तोवा बर्हहिंसायांइसुत् वहंतिवा वृद्धि वृद्धौ बंहेर्नलोपश्चेति इष्पिप्रत्ययो यं बर्हिःरु
को हहन्द्रानुरित्यमरमालायांप्रस्कंदे पाठात् तदुभयं कुशत्वविनाशं भवतीतिवाच्यं जलेपितदुभयंसंभवात् तदुक्तं वेदज्ञः श्रीकृष्ण
वाक्यानीति ऽप्रतो बर्हिः कुशाद्यनुसिद्धौषधीः यथोकार्थे हृ येहेयशः स्यः पदार्थौ यज्ञनयज्ञमयजंतजंतदेवा इतियशाऽस्मकस्तौ
घोषस्त्व हर्षिकर्त्रसि संहितायामेव प्रथमाष्टकसमाप्तौ जातो विश्वस्य भुवनस्य गोपो देवाऽप्रकृस्वनलमनस्य नाभिं इमौ देवौ
जायमानौ जुहुनेमौतमांऽसिगृहतायजुषेति नाभिप्रधान ऽप्रजुघाऽप्रजुष्टौ जुषप्रीतिसेवनयौः वाहुभ्यां हस्ताभ्यामिति प्रसवः
करणयोऽज्ञता ऽश्विनौहि देवानामध्वर्यू पूषाऽपोषणकर्ता एवमनुष्ठानेबर्हिर्लवणारूपेकल्पेनसहमंत्रमुक्त ऽप्रत्यक्षत्वाभ्यासंवेद्या
स्तरणंप्रमितिंजनयंतितत्द्वाग्लरां देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यामादनेप्रस्तुत्ये ऽश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ऽश्विनौ
हि देवानामध्वर्यू ऽप्रास्तां पूष्णोऽहस्ताभ्यामित्याह यत्या इति सायजमंत्र हस्तयोर्पद्य पितयापि पराञ्जनुधुतेर्ति प्यासस्तुत्या
द्यपाशिपादोजवनोग्रहीतेतिश्रुत्यकपूषहस्ताभ्यामितिभावः तदुक्तं माधवीये यतिर्नियतिः यजिसाधनत्वपादेयं तत्सर्व
पोषकस्यदेवस्य हस्ताभ्यामेवनियन्तइतिस्तुत्याइतिचतुर्थेफलत्वेवगते परोक्षवादः प्रतीयेतिवाभ्यनुच्छेदनं वहत्वात्सत्ववर्ण
नकपलाशादिष्वनुचितं प्रस्तरोऽभक्तिमार्गइति चेनयतः कश्रणात्सार्थवादकमर्थवाक्यमस्ति पोवाऽसौसधीयवेशोवेदइत्यस्मा

बर्धि. सुहिं नस्ति प्रजापति र्वा ऽओषधी नहि नस्तु यस्य पर्णा बर्हिरष्ठे प्राजापत्यो वा ऽअस्यास योनि त्वा बऽऔषधीनामर्हि रं प्राय स्तिपर्वशब्दः पर्वस्या
१२० दुत्सवेगं यो पस्यावे तस्सरणं तरैः दर्शप्रतिपदो संधो यिश्रु बन्धस्तति ष्वीप इति विस्वा तस्सब वाचीन या च प्रजापती रौषधीरुत्सवा
ऽज्ञात्वा स्वपर्भुं नाछिन नोतिस एवाऽऔषधी र्नहि नस्तो निभावः उक्तं बस्तु यद्दारु रापके ऽरु षविधब्राह्मणे ऽअन्न एवास्मै छेदन
साधनं नोक्तं ऽअत्र तु कल्पो के प्यश्व पर्भुं प्राधान्येन ब्राह्मणे पर्भुं तत्कः द्विधां नर परित्यागे नास्व पशी स्वीकारः त घोत्ति भूमि प्रजा
स पतिर्हिं स्यार्थ ऽअस्ति चन त्सगहिंस्यं कारणास्य कार्ये तु गतत्वात् तस्मात्प्रजापति हरेण कर्तुर्हिंसादोषाभाव उपपद्यते तथाचाथ
सु ब्राह्मणं स्वस्मित्राबान्ते हा वत्सास्मै न्यतु संधायर्षे निदध्यात् ऽअस्य तु प्रजापत्यक्षि परिणाम इत्यस्व मेध विधौ श्रुतं प्रजापते
रक्षस्वयत् तत्परापतत् तदस्वोभवत यदस्वयत् तदस्यास्वत्वमिति दृऽओस्विगति ब्रघो भा. प. से. ऽअतो त्रे योषि त्वगती ते त्र स्वर्
पर्भु रुपो गुणे विधीयते ऽप्राद तद्द्युत्र त लेड़ु माश्रयणात् दधाजुहो नोति बत् ऽअत्र मंत्र विनियोगो ब्राह्मणे न्यो च्यते यज्ञस्य
घोषदसीत्याह यजमान एवरयिं दधातीति रयिं धनं ऽअतो रयिं संबंधत्वं तान्मेजि त्वत मित्यत्रापि विनियोगस्तेन प्रवर्तेः पूर्वं
यजमान एवरयिं दधातीति धर्म प्रमितिं कृत्वा यज्ञस्य घोषदसीति मंत्रेण बर्हिश्छित्वा ध्वर्युर्यजमानाय दर्णिं स पादयति ऽअ
ध्वर्युर्बर्हिश्छेदे ने नशुक्रमंथिनौ दैवौ भागवितवानतौ यजमाने रयिपतेः इति दध्यते प्रत्येकं संबंधः नन्वत्र हे बर्हिरिति संबो
धनं न घटते हे पत्नी इति संबोधनस्य बोधायन वृत्तौ दर्शनादिति चेत् सत्यं यद्यप्यस्व स्याक्षिरु रुपत्वेन यस्यौष्वपरं स्म
रणाति ऽप्राड्. परयोः स्वति भ्यां पुंश्चैविति कुः ऽअहिंसायं परं स्मः ऽअकार जो पश्चादस्स परौ सुरन र कौ परः स्याड तमानास्म
वैरि दूरेषु केवलेऽइति विस्वः केवलं बाह्मणानि द्वैधी करोति इदमुक्तं भवति कर्मात्रे स्वरत्वेन विवक्षितं तद्द्वैधीभावेन इस्वा
बाकारणं नमतो कुरु तद्दस्वां च कः इति च वेदांत प्रतिभ्यां नयो कारणा चेत्ते कार्यं प्रति एवं चास्सिस्त्रानं प्रकट सविदानं दान्मकं

तस्याहा ---- हृदिऽस्याग्रमिति योऽसोऽन्येष्वनुत्पत्तिश्चेन पशुर्द्रो ब्राह्मकं प्रतरक हरं वज्रं के पनादित्यधिकरणोक्तं हृदयं हृमन
स्येयः स्याने तेन रूपेन मनसा पर्वोरिणाज्ञातित न इष्वतिरेकस्य वहुभगवतं तते यतानेछेदनानुकूलयत्नवान्भवति इतीच्छया
केवलस्य द्वैधीभावयतीच्छा वादः पर्यवसनः परशुरिति वज्रत्वस्य शुभिरुक्ते याहृपि यो कारलोपः ससापयति परशुवाजंवुलहृदयं
ऽप्रापकं संल्लघदनकरणं कार्यस्यैक विधात्वापातेन विविक्तकरणाप्रेष्टत्नमकर्मोपस्करणसिद्धेः किं तु इच्छाविषयमेदीपिलंस
त ऽप्रतो कारो विश्वरूपो व्यापको त्रपक्ष नास्ती ऽप्रकारः शिवइति पक्षेपशुर्नानामसंनिदितं कर्म नजन्यता इति ज्ञापयति त
थाचाश्वपर्शोरपि वर्हिर्लुल्यत्वेन संवोध्यत्वं गुणानुरोधद्वाग्याभिमंत्र्यत्वं चकरत्वात् तथाच वर्हिर्मिष्टयोष्ठकर्त्तव्यविवक्षा
या हे वर्हिषि पशुर्निष्ठयोपधर्त्तव्यविवक्ष्यायां हे पशो इति सिद्धं नच पशवेभ्य मंत्रेणोस्तोनिष्पिते संस्कारो प्रमाणभावेनिष्टकर्त्त
व्यं चेति वाच्यं तौल्यात् जन्मनो निष्ठत्वेन वर्हिरभिमंत्रणाभावेन वयं विरुद्धमेति ब्रूयात् किंचादेवस्यत्वेत्यभिमंत्रितस्य प
नरभिमंत्रिणं यज्ञस्येन्पनेन पथाद्विरुद्धं तदेतद्दसमस्यस मने ऽप्रौदुंवरः स्वादिरेण सम्मुचयो यवाधक द्वयोर्नियोजनाद्य
पोनिरपेक्षत्वतोऽस्तिमः पशुकामेनानुष्टेये सौमायौ श्वेपशौ श्रुतिउदंवरो यूपो भवतीती तत्रनोदकप्राप्तेन स्वादिरेण सह ष्वशुयमा
णस्यौदुंवरस्य समुच्चयकर्त्तव्यः कुतः द्वयोर्यूपयो पशुनियोजनसंभवेनोदनस्य परीत्यागायोगादिति वुमन्व कादिरो द्वं वरौ परस्प
रविरपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणवलेन प्राप्तौ तयोः समुच्चयांगीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यजेत् तस्मादुपदिष्टेऽप्रौदुंवरो
निर्दिष्टस्य खादिरस्य वाधक इति सिद्धितं तनो मंत्रैरेवस्पर्तव्य इत्यत्र हेशकवाक्येन प्राप्तं संस्कृतत पशुसंस्कारस्य वर्हिर्लुना
तीत्युद्दिष्टस्य संस्कृत वर्हिषो जातिशब्दस्य वाधकत्वं नचसमुच्चयेन प्रोक्षणे संहितायोदरपौभव को कइति वाच्यं स्वार्थवोधे
समामानामंगाणीत्वाद्ययोक्षयौ वाक्यानामेकवाक्यत्व पुनः संहत्यजायन्त इति च यामीमांसके नंगीकारात् एकादेशविह

…र्षि.
१२१

तमन्यवदिति ननैरपेक्ष्यं सार्वत्रिकमिति न नियमः नवालौकिकोऽपिहि वेदार्थ इति न प्रत्यपेक्षेति वाच्यं ऽप्रकाशकैरुपदधाति इत्यत्र
संदिग्धे भवाक्यशेषादिति नान्यप्रैकेऽनुपे स्वीकारात् प्रागधीः ते षामाम्नायानां वेदप्रक्रित्वात् यथा तेजोवैघृतमिति वाक्यशेषस्तथा
त्रपर्श्रुमंत्रारणार्थो मंत्र उक्त बर्हिर्लवनार्थो मंत्र इति संदेहे बर्हिर्लुनातीति वाक्यशेषः ऽप्रारंभाद् बर्हिर्लवनार्थो मंत्र इति न च प
स्वादानाभिमंत्रणमंत्रो देवस्य त्वेति पर्श्वभिमंत्रणमंत्रोऽयं तस्य घोषदसोऽतिशाक्यं ऽप्रादानमंत्रे रौबनतकर्म पर्श्वभिमंत्रण
सिद्धौ वेदभागांतर मंत्रेणाभिमंत्रणस्य प्रकरणवमत उपस्थितेः बर्हिर्लवनार्थत्वस्य प्रारंभे भावापत्तेश्च नत्वभिर्दोषं विक्षेप म
दीयोघोषादुष्टत्वाद् अनुपयोगीत्याह तुः प्रणीत जलवर्हिनाष्पूर्वांगटहेन दूषितत्व प्रतिगमनात् इच्छावादानुपपत्तेः कथावेत्ता
रेष्णुदादिदर्शनं प्रत्युष्टमित्यत्र सिरवाष्टं दोऽन्योऽभिषामिस्प्रष्टाभि ऽप्रथव्याकरणादिविकं प्राप्ति प्रदर्शयेतिद्वितिप्राप्ति प्रथमेवा
वाडुलकं इति नादृशाप्रसंगाज्जलरूपयमुनाभागरूपः पक्षिकालीयादयन कर्मज्ञानादुपः पुराणाभामानादित्वात् ऽप्रथकस्य:
ऽआपस्तंबः ऽआहवनीये गार्हपत्ये वा सिद्धं प्रतिजनन पर्युरिति परस्केरस्व संबंधस्य सिद्धत्वात् स्मस्य पर्सीन पेक्षत्वात् भ्रस्मिन्नवनसा
धने निगृदंरक्षसं ऽप्रपवैरिरांऽवस्वरूपं हग्धं भवति मंत्रप्रयोजनमाह प्रत्युष्टं रक्षः इत्युष्टाऽऽराताय इत्याह रक्षसामपहत्याइ
ति प्रथमस्वरा प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्यत्रापि प्राप्तस्वरः आउपसर्गाद्युदात्तेन वषादीनामन्ते उदात्त उपरशब्दः येन्यनुदात्तम
उदात्तं पदमिति परिभाषया रक्षन्तीति विग्रहे वा बाक्ये तिङः तिङः इति सकारे उदात्तः ऽनुदात्तौ सुप्पिताविति वानुदात्तः निघातप्र
बाल मित्यस्य विकल्पः ऽप्रत्युष्टं प्रत्युष्टा इति पूर्ववत् ऽअराताय इत्यत्र रातिनस्य वषादित्वात् इत्युदात्तं नञ्सुरुपेत्युत्तमार्थ इति
वोदात्तः न रातय ऽअनुदात्तौ सुप्पिताविति यकारो अनुदात्त माधवीये प्रत्युष्टमित्यत्र समासस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ऽतदाय
वादत्वेनाव्यय पूर्वपद प्रकृति स्वरत्वं प्राप्तं तस्यापवादः गतिकारकोपपदात्कृत् नञ्सुरुपो समासे गतेः कारकादुपपदा

द्योतरं कृत् प्रत्ययान्तं पदप्रकृतिस्वरं भवतीत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादः गतिरनंतरः कर्मवाचिनि क्तां
तउत्तरपदे परतः प्रत्यासन्नः पूर्वभावी गतिसंज्ञकः शब्दः प्रकृतिस्वरो भवति प्रतिशब्दस्योपसर्गत्वाभिवर्जैमित्याद्युदात्तः प्र
कृतिस्वरः इरस इत्यत्र तु विषयस्येत्याद्युदात्तः एतयोर्धनस्यदातारः तद्विपरीताः प्ररातयः अधना पुरुषाः शत्रवः तत्पु
रुषे तुल्यार्थे तृतीयासप्तम्युपमानाव्यय द्वितीया कृत्याः तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थे तृतीयान्तं सप्तम्यन्तं उपमानवाचक
मव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यप्रत्ययान्तं च यत्पूर्वपदं तत्पदं प्रकृतिस्वरं स्वरत्वं एव अघ्ने निपातस्वरः मन्तुशब्दो वृषादीनां चेत्याद्युदा
त्तः वितरणेति प्रत्युष्टवत् उरुस्ताद्रित्यत्राद्युदात्तस्वरः प्रत्ययस्याद्युदात्तो भवतीत्यस्मिन् प्रत्ययस्यादिरुदात्तः उरुशब्दस्य
स्य नित्यं मंत्रे मंत्रविषये उरुष्पर्षीत शब्दो नित्यमाद्युदात्तो भवति इह शब्दस्य प्रत्ययः आद्युदात्तः आसद इत्यत्र आसदयि
तव्यमित्यस्मिन् कृत्प्रत्ययस्यार्थे विहितस्य केन्प्रत्ययस्यानित्वात् आसद इत्येतत्पदमाद्युदात्तं ततः समासोंतं तत्त्वं तस्यादित्वात्
गते रुत्तरस्य यत्कृत् तस्य प्रकृतिस्वर उदात्तः अरातयः सुन्वति पक्षे प्रत्युष्टमिति उपसर्गा आद्युदात्ताः पूर्ववत् वृषादीनां चेति
आद्युदात्तः अनुदात्तं पदमेकवर्जं रक्षः पूर्ववत् प्रत्युष्टा पूर्ववत् अरातयः तत्पुरुषे च अनुदात्ते पदं अनुदात्तौ सुप्पितौ
उदात्तस्वरितपरस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः संहितायां उदात्तो वर्णः एकः सन्नन्तः एक एकः स्वरितः अपरः प्रचयः स्वरः
अथ तृतीयमंत्रः प्रेयमजा द्विपरोत्यादि गीतोक्ते प्रकृत्यष्टके ब्राह्मिरुक्ता साभिषरणा विधा इयं वर्हिः जीविनं प्रागात् एकैक
मीयवन्त्वेरण जातमंत्र मेतरा कथं जीवेयं मिति साषाः नद्यादिरूपजलव पृष्टिघेदनकर्मराव गल्ही नवन्य तस्माद्दारान
स्माद्दान्यन इति श्रुते ततो यमुनादेहादिरूप वर्हि वोन्धि वराण प्रेयं प्रीति विषयं विष्णु इयं प्रागात् प्र इयमिति पदच्छेद तेन तस्या
यतेरक्षो रात्रि सेविता पिमगवेनं पतिभिष्ठ तीत्त पः परमसास्थितेति नडुक्तं अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छन्ति विष्णुवरेण्यं

त्वार्थि. वरेण्यं दंतपः परममास्थितेनेति कालिंद्या अत्रोत्रिवत्कृतं वहिरष्टवियोगं कुरुत बाधिषणानिधेयं लेयं प्रागादिस्या हेतुः वहिरष्टेति सारख्यस
१३२ मानसाख्यत्वेनोपस्थिता तस्यात्र सेस कारणत्वात् सारवव्याप्तवित्तियोगस्या सत्वादपितु वहिर्ष्टेन पूर्वमध्यायपउदेन प्रयुक्तानिरूपणा
द्विपन्तिरूपो जोन्तरिसंमंत्रयोरकत्व पक्षेनिरूपयत्साधं वहिर्वदेतोपस्था पयन्ति संम्बाधिकारणरूपोऽक्षरबेस्तु पम्पतेनेदं स्फुरणीय
रूपेण सर्वमिति सर्वशब्दार्थान्तर्गत वहिर्ष्टोपि सत्वात् अत्राधिषणाबुधिः त्रिधा प्रागाम्यस्वादि. पर. से. ध्यरत्तुमेन्यतयाधि
षणाध्यषेर्षिषचष्व संज्ञाप्यापिति पुरु मनोबुद्धिश्चित्ताहंकारेषु मनस्त्वकार्यबुद्धि रूपात्ता सापि प्रात्मता कारणभूता मनस्तु नीय
तत्वदर्शना उपयुक्तेन विस्वरूपप्रथमपादे जाग्रति पदार्थसांतमात्रोपयोग्यस्थाप्यनुस्यूतत्वादत्तस्तत्कार्यबुद्धिर्धिषणा रूपा गही
ता अत्रिवत्कृतं विषयं मनसः त्रिधिन्तकृतं त्वधारात्: चित्तं सूक्ष्मौ अहंकारोमायकत्वात् स्वप्नस्वप्नस्य मायकत्वात् इथं यंनी
प्रोषधिस्तुक घोषसरीरं वायवस्थेत्युक्तमप्यो: सरीरं यत्कृतं सा पृथ्वीति पृथ्व्यादि पंचमहाभूतात्मकं घोषपदार्थस्य मेत्रम
प्यादेवतायाः प्रतिपादितकार्यभूतायासरीरं उर्क तदंतर्गतो रसः ध्योषस्य शब्दात्मकस्य सरीरी तुमनोमयं सम्बजीव इति वाक्या
त् अत्र: मनोबुद्धितुरीयस्याविषयत्वात् नवा ऽभिन्नास्तरमादाय विषयत्वात् मयइर्थस्तु स्थात्वा स्वरोवर्णो इति स्पष्टविष्टः तेनमनः
पूर्वरूपं वाग्उत्तररूपमिति वेदोक्त स्यसंकर्षणोत्पत्तिरप्युक्तं पदार्थोरामकृष्णयोरिति कृष्णोपनिषदि प्रोक्तत्वात् अयं धिषणांघो
षकार्यं घोषस्याश्रत्वे रत्नास्थानीयत्वात् तथा च तस्मानो कुरुतेतिवत् धिषणोत्पत्तिः सोत्पन्ना प्रेयं प्रत्ययमिति घोषरूपं विसृ
ष्टारणात् तथा च धिषणावत्तयोविकारा अपत्र मयऽर्थः तेनमनोबुद्धि षणापि नेयनायकत्वात् सूक्ष्मसरीररूपा ननु वा
युदेहस्वं पंचमहाभूतानामनुपपन्नं आत्मांसजीवदेहत्वादिति चेन्न वायुकाचिदात्मतः प्राणत्वात् अस्मदीय प्राणवत्तस्य
तुमंत्रे नवाय्याश्रित्वेनात्मसिद्धौ तत्त्वांतस्यावेदोन विषयत्वात् तथा चोक्तं षष्ठस्कंधे चतुर्थोऽध्याये धर्मरूपाषड्भजन्मनिरू

परमात्मेतरं तयोर्भेदद्वयं ब्रह्मतनन्तु विधा क्रिया कृभिः ऽप्रेणापि कृतवोजान्ता धर्मेऽप्रात्मा सर्वसुरा ऽऽप्रत्यक्षि पांश्रुत्तैर्भेदः ऽप्राकृति वीप्सो
धर्मीः धर्मी ह्यात्मनन्तयोर्भेदः तत्रोच्यते नपऽप्रालोचनं हृदयं हृदि ऽप्रयमे मानसीनऽप्रात्मा ऽप्रस्य प्रयो नेऽपि चः तृतीयस्कंधे नवमाध्याये
उक्तं तदत्राप्येतद्धेकानं नमस्तुकं ऽप्रहमेवासमेवाग्रे नान्यत्किंचानतरं वहिः संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः मप्पनन्त गुरोने ते गुरु
नेगुरणा विग्रह यदासीत्तत्र स्वयं स्वयंभूः समभूद्जनइति कनुतां कर्मव्याप्तित्वे नाग्गाकांतनु व्याप्तित्वेन विधाया ततुजकत्वेन
पितृपुत्रवत् कृतनां ऽप्रेगजनकत्वेन नागात्वं एकत्रजन्यजनकभावविरोधात् एवंक्रियानःपातिनः सर्वेभ्यश्च हंसो कदिशा
चेनाश्रीतत्व भक्तिनेच्छादिवद्देको देवदत्तः इति वच एकाक्रियासत्ताकृपा तथापि धर्मऽप्रात्मानि जीवस्थानापन्ने ऽसर्वःसुराः तयो
विधायांवर्तमानाः केनचीत्संबंधेन भासंते जीवप्राणाधारराइतिधानुपाणात् ऽप्रध्ययमुनादिरूपेणाभियोगं कुरुयाः ऽप्राकिश्रा
यमे ऽप्रायामां कुरुवे कल्पिको तन्म ऽप्रस्थिकारः व्यापकायावियोगंकुरु ममपरि विषरो घ·प·से· विष· वियोगे अभा·प·से·प
रस्परं वियोगं कुरु इसमर्यादानपादिरूपाः स्युरिति कुरुजांगलादिदेशा कर्माह्णं तं ह मेदेनाने केप्रेयसममाद्धि घरासावहिर
घेमैति विधिवाक्यः कल्पेनावनउपादानात् ऽप्रथवाऽकृप्रसे समानमात्रोर्णो यत्त्या परोक्षरूपेरणापत्नासे सत्वे पिविशेष
मानरमाहतु मनुनाकृत्ता इति मनु देवपत्नीनिरुक्ते तत्रपाणात् सर्वेपदार्था देवादेवपत्न्यश्च पितरो मानरश्चा ऽप्राऽङेना
स्त्रिया मिन्यासिद्धं सांविकल्पाविरोधेपितदोषः कल्पस्यानुधानविषयत्वात् कल्पोऽमांनवीहि पशुरित्यत्र पशुमात्रस्यमोन
वीत्ववर्जने हीस्युक्तेश्च न्यभगवत्सेवानुकूलत्व लक्षणांयुस्त्वं सूचयजिस्त्रीषुकनेति पाठेऽप्रस्त्रीत्वसूचनाय यमुनास्त्रीत्वमत्वे
त्वप्रसिद्धिःऽप्रथे विषये कल्प उत्पाद्यंते तद्यपि तथापि तत्स्यात्तदिष्टमितितइत्तन्याफलांतरमाहतुःसुधपोतिस्वदऽप्रास्वा
दने ऽप्राप्रन्ययः प्रषोदरादिः स्वदतेनऽप्राव हं तिकवयः पुरस्तादिति नेस्रामप्रसिद्धा कवयः शुभ्रुसःस्वधयादेव हविर्हि

नवार्थ- नेन तन्नुक्ताः पिनष्टा सतविसर्गलोपः यद्यामुनाकृताब्वंस्व धयाधिनष्टेति पिनष्टान नुक्ता तस्मान्नेकरणे के कृते इडविकल्पः स्कोः
१२३ संयोगाद्योरंते चेति अपावहंति यत्नमिति शेषः नेन रे सहेदाय अप्रन्दिकवय इत्यादिवद्द्वैधिः फलोमसदेहवामदिक विभ्रंशताभ्युपकं
न प्रारोनघोषेण गुहां प्रविष्टे मनोमयं सत्स्वरूपवेदात्मकं उपेत्यमात्रा स्वरो वर्णा इति स्पष्टियो भवति यतः इषेत्वोर्जादिदे
वे हि ह्रस्ववर्णं भवति इति शब्दस्ते तिपं विदुरिति वाक्यात् अस्माति चेति सूत्रेण पूर्वदीनामस्तातो परे पुरादयः पूर्वस्यां पूर्वस्मा
पूर्ववादिक पुरस्तात् तदुक्तं यथा प्रपुराणे यमुनामाहात्म्ये मरीचिसर्गे - रसोयः परमाधारः सच्चिदानंद लक्षणः ब्रह्मेत्युपनि
षद्गीतः स एव यमुनास्वयं पावनाया स्यजगत् सरित् भूत्वा ससार ह ऋग्यजुः यजुर्वेदः साम सो यो मिर्मालिना चतुर्मु
खमुखाम्भोज मकरंद रसावहा सत्यधर्मम हाकूला साक्षात्तारा यराजितः विभ्रती मत्स्यकूर्मादि रूपाणि हरिसंयुता अपरस्य
कश्यपास्य च काकैमोदकीतयं सुपर्णो पत्रासुगणैः द्विज स्कंध समाश्रिता सांगोपांगद्विजा सौघ प्रदुष्क तपदक्रमा समेतब्रा
ह्मणास्तु कौल्यकाल्य तक्रियेति नत्प्रेयं पूर्वैरस्य पयतः स्तादिंगितादिशानाभावेप्येषत्तेन मकर्माभाव प्रसंगात् कृतो विरहो मे
ति चेत्तत्राह तु दक्षिणादिभ्य एष चापि लोके रुक्मिण्यादिभिश्च ज्ञपत्रि निषेवनयोः अप्तो हे वर्हिरासद आत्मानेगच्छ आउ. पूर्व
स्य सदेर्गत्यर्थत्वात् सीदादेशो न भवति छंदसोपि विकल्पात् पटलविशरणगत्यवसादनेषु वासासादपि न त्यमित्यर्थे अन्ये अन्य
पस्य लेके न प्रत्ययो वा ते त्ववसादपि न त्वं फ जंक ज्वेनाग्नेयतव्यं इत्याद्यर्थं रसरूपा लक्ष्मीरूपावानिरुक्तं देवोयज्ञः नन्वाम
युपाहात् स्वराः प्रेयं पीङ् पीतौ ओहि आ - अप्रेतुं यो ज्ञं प्रेयं आचोयत् उरा - इयं प्रागादिनिपदच्छेदः यदात् अच्चोपसर्गाच्चाभिवर्जे
मित्यस्य अप्युदात्तश्चेत्युत्स्वापात्मीः विकल्पात् अग्गात् तिङ् तिङः इत्यपि द्वि स यो तु दात्ताविति सूत्रात् यदागमास्तद्गणीभूतास्त
द्ग्रहणेन गृह्यंत इति परिभाषया आगमोनुदात्त स्तथापि दृष्टादि त्वादुदात्तः अप्युदात्तश्चेति वा धुञ्चिद पवादविषये उत्सर्गस्य प्रवृत्ते

अन्यविकल्पः धिषणा जिघत्सा याञ्चाग्रस्तेऽनुदात्त स्तथापि वृषादित्वादुदात्ते अनुदात्तश्चेति वा धुचिदपवादविषये उत्सर्गस्य प्रवृत्ते अन्य
विकल्पे धिषणा जिघृक्षा प्रगल्भो धृष्टेर्धिषचसंज्ञायामिति प्रच प्रगल्भा बुद्धिरिति योगरूढ चित्तइति सम्प्रेरणा तो दात्ता अनुदात्तं पदं वर्जे
विग्रहे तिङ् तिङ इति निघात नह्यविषयस्येति वा अप्रधेति तिङ् तिङ इति निघातः अपि द्विषयत्वे तु अनुदात्ता विति त्रिहास्यः मनु
ना घ्नतादीनाम्येन्यन्तो दत्तत्वा अन्यस्तत्र विकल्पः क्रत्वादित्यभक्तियं तद्र्दतिविग्रहे निघात अनुदात्ता विति वा स्वधयेति विग्रहे स्वे
स्वरस्य निघातः अनुदात्तौ सुप्पिता विति वा ततसवटानुदात्तः चित्त्वा विकल्पात् लोपस्वर्गस्वरः वृषादीनां च अनुदात्तं नित्यं संहितायां
दृश्यो रात्नस्याध्वद मिवेति न्यूत्रात् तद्दस्यत्र विकल्पात् स्वरः अप्राइन्यत्रोपि सर्गीत्ते स्वरो न ततएवबहुतीत्यस्य वृषादित्वं धानोरि
ति वा उदाहरणात् आदरात् तिङः तिङः इत्यस्यापि द्विविषयत्वं कवयइत्यत्र घत्वादीनां चेत्यन्तोदात्तत्वेऽनुदात्तं त्वपदमेकवर्जं अनुदा
त्तौ सुप्पितौ वित्यत्र प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाविकल्पादावंगीकारात् यदि च घनादीनामित्यनेन विकार उदात्तः नयकारः
इत्युनन्दा अप्राद्युदात्तश्चैत्यनेन प्रत्यय उदात्तः कुचिदपवादविषये उत्सर्गस्य प्रवृत्तेर्नन्दयवादस्यानुदात्ताविनस्य प्रवृत्तिः
उरस्ताद्दित्यत्रा स्तात्ति प्रत्ययान्तुदात्तनेनुत्तं पदमिति बाहुलकेऽन्यदेवेति स्नाउदात्तः पूर्व पूरणो पूर्वपूरणो इति स्वरवर्णोऽत्र
महैमधातुपाठः स्वा-प-से अन्य चिन इत्यन्तोदात्ततापत्त पूर्वस्य पराऽदेशात् अप्विधौनस्थानिवदिति घं दासिचेति वा मध्यो
दात्तं तत्ता मन्ययस्यादेकेष्य इत्यत्र विग्रहे निघातः अनुधातौ सुप्पितौ वा जुषमित्यत्र नित्यं मंत्रइत्यस्य विकल्पात् षकारोऽनुदा
त्तः स्थानिवद्भावेन तस्य तिङ-त्वात् अनुदात्तौ सुप्पितौ वा अक्षिनिति हृहु दद मो ह्नति सूत्रे बर्हिशब्दः विग्रहे निहन्यतेनविषय
स्येति वा अप्रासदे द्विति उपसर्गस्य रविकल्पेभिन्या दिर्वि न्यं मित्युदात्तेकेन प्रत्ययस्वरे च कृतेनुदात्तं पदमेकवर्जं मित्याकारोऽनुदात्तः
प्रयं प्रगात् धातोः उदाहरणाहरणोऽनुवृषादि अनुदात्तं धिषणां किषः अनुदात्तः उदात्तस्वरितपरस्येति सन्नतरत्वं उदात्तादनु

नवार्थि· दात्तस्य स्वरितात्संहितायां ऽप्रष्ठ ऽप्रातिपदिकायामे स्वा· प· से· इतिसय: पित्वेनन्विपातु स्वर: धातुत्वाद्वैर्त्तेकालुमन्त्रे ननन्तप्रमुक स्वर: मनु
१२४ नंफिष: ऽप्रनुदात्ते उदात्तस्वरित परस्य ऽनुदात्तौ उदात्ता र ट नुजस्य कृत्वा फिस: ऽप्रनुदात्तं विक्रमोपि स्वध पा फिष: ऽप्रनुदात्तौ
उदात्ता दनुदात्तस्य मृजानुरोधे २ त्वनुदात्तौ सुप्पिनौ वितष्टा फिषन्न दपवादश्चैव सौत्रि नेन इतीयप्यै स्तकार उदात्त: ऽप्रनुदात्तं उदात्त:
स्वरित परस्य उदात्ता दनुदात्तस्य स्वरितात्संहितायामिति प्रचय: ऽप्राव हति फिसत उपसर्गो ऽप्राद्युदात्ता: धातो मूले स्वरे उदात्त
रगानादरात् कत्वय: फिस इति यकार उदात्त यदिच कविप्राव्दोमुत्पल्लेस्त जोजनत् नदाबकार उदात्त: यकारोनुदात्त: ऽप्रनुदात्तौ
सुप्पिनौ इतिसूत्रादेवं सर्वत्र ककारे उदात्त रगादरेत ऽप्रनुदात्तौ सुप्पितावित्येवनन उदात्ता द उदात्तस्येति स्वरित: प्रस्तात् फिस:
ऽप्रनुदात्ता उदात्तस्वरितपरस्य स्वरितादित्यनेन प्रकारे प्रचय देवेभ्य फिष: ऽप्रनुदात्तं पदमे कवर्जे इहेफिस ऽप्रनुदात्तं पदं स्वरिता
त्संहितायामिति प्रचय इत्यत्रेदम द्व इह प्रत्यय: इह ऽप्रनुदात्त प इंस्वरितात्संहितायां वर्हिरित्यत्रानचि य यस्येति वर्हिरनुदात्त:
ऽप्रसदेरित्यत्र उपसर्गो ऽप्राद्युदात्ता: फिष: ऽप्रनुदात्तं उदात्ता दनुदात्तस्य उदात्तयोर्मध्यनिचो विक्रमो वास्युन्यनिपक्षे प्रेयमित्यत्र ऽप्राद्यु
दात्तश्च प्रत्ययग्रह रोनत देतग्रहरणमिति ऽप्राद्युदात्त यद्वा पोतस्याता त्पूर्वमिति प्रेरकार उदात्त: नित्स्वरितमित यत्स्वरितं प्रेयमितिय
दयमितितच्छेद: संहितापदक्रमेषु पदेनपाके ऽप्रगादित्यत्र धातोरित्येन उदात्त: ऽप्रनुदात्तं पदं इतिनभवति ऽप्रगादित्यत्रनीय
पित्वात् ऽप्रनराब गोपाद्यन्तं नइत्युदात्तरणं ऽप्रतिस्ति इ· निइ· इत्यपित ऽप्रतिमिल इत्युदात्त रगात् किंत्वनुदात्तौ स्वरितात्संहि
तायामित्यकारस्य प्रचय: ऽप्रगात् धिपरामिद्धपा प्रुच वित इत्येतो दात्तत्वेटाप: मित्वेनातुदात्तत्वे द्वयोरेकादेस: उदात्त:
ऽप्रनुदात्तं पदं उदात्तस्वर परस्य बर्हिदित्यत्र ऽप्राद्युदात्तश्च ऽप्रनुदात्तं पदं दात्तानुदात्त स्वविषयेस्येति इगन्तन वैस्युन्यनिपक्ष
कर्थेत्यत्र धातोरन्ये न उदात्त: ऽप्रनुदात्ते उदात्तस्वरितसै परसालिय: पितेप्पनो हेरिति जुविषयस्य हेरपित्वात् सेर्ह्यपिचेति

सूत्रान्न मूलस्वरानुरोधेनेति निङ्‌ निङ्‌ इति आद्यमनुनेत्यत्राद्युदात्तत्वं अनुदात्तं पदं अनुदात्तौ सुप्पितौ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितस्सं
हितायामिति प्रचय मूलस्वरानुरोधेनुघत्तादि प्रतनाकना इत्यत्राद्युदात्तस्य अनुदात्तं टापः पित्वादनुदात्तौ सुप्पितौ अनुदात्तयो
रेकादेश उदात्तः अनुदात्तानुदात्तस्य स्वधयेत्यत्र आद्युदात्तत्वेति अनुदात्तं अनुदात्तौ सुप्पितौ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितस्संहि
तायामिति प्रचयः मूलस्वरानुरोधेनुघत्तादिः ततश्च स्वेत्य ईं उदात्तं लभ्यते धिनि षेत्यत्र गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः उप
सर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्त प्रकृति स्वर अत्य द्रुहं तइत्यत्र ननोरदि प्रत्ययः आद्युदात्तश्च अनुदात्तौ सुप्पितौ एकादेश उ
दात्तः वहेति इत्यत्र निङ्‌ निङ्‌ इति निघात उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितस्संहितायामिति प्रचयः कवय इत्यत्र वकारस्योदात्तत्वं
मूलस्वरानुरोधेन यदि न दाधात्योरित्यत्रोदाहरणानादरानेन सूत्रेणा बाहुलकादादिरुदात्त इत्यनादरा हानबाहुलकं अनु
दात्तं पदं उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर उदात्तादनुदात्तस्य देवेभ्यो इति जुष्टं पूर्ववत् आद्युदात्तः अनुदात्तावितिअनुदात्तयोका
योस्थानेरेकादेश उदात्त उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इहेति अत्र बर्हि रितिसुप्पितौ हकारस्य स्थानिवद्भावेनाद्युदात्त
स्वरितस्संहितायां अपास दविषयस्यापि सत्यपि पक्षेपि एकत्र सिद्धः सात्वापौ परत्रापि तथा केन प्रत्ययस्यापित्वेन
पि स्वरनेवाधयित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति पूर्वपद प्रकृति स्वरः आद्युदात्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर उपजातिस्वरो न तत्पुरु
षे तुल्यार्थ इति सूत्रे पूर्वपद प्रकृतस्वरस्यापवादात् अत्यथोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यनेनाद्युदात्तः नासिकायेदेसूत्रं व्यर्थस्या
त् यदि स्वैकार्थी भावे उपसर्गत्वेन नवास्त पूर्वपद प्रकृति स्वरार्थं सूत्रमिति विभाव्येन तदापि तस्वरस्यास इत्यस्यापि
त्वाभावे नाप्राप्यां अनुदात्तं पदमेकवर्जम् उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कल्पः आपस्ते व प्रेयमग्गादिहकोर्वन्तरिक्ष
मः प्राचीप्रतीचीदिशमधिमरुतापतत्कुतश्चाप्यं बर्हिरा हरन्तीति देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हि रासद इत्यं तमेकं वि

नवार्थि·
१२५

नियोगमाह अत्र प्रथमं यंचिद्धितिभाष्याचिंद्ध हितकं तदिस्यं इयं प्रमाणादिस्युक्ताधिपरणग्राह्यांनजन्योष्ठारूपाश्वपर्स्थे विरूपने नाभिज्ञाप
यतीसर्वे विषयत्वाद्वर्हिरमुप्राचीनं गच्छती तदुक्तं पम पुरारोद्याशिषउवाच दिवसेदिवसे भाग रसश्या शयवक्तलउदयाः चलतः प्रतीच
यत्यस्ताचलं मुनेदति उदयाचलतः प्राच्यां अतोधिपरणाश्चपर्श्नत्वे वगात्वेन तुंबेनरिसमित्याधुक्तं कुतोन गत्वेइति चेन्न प्राचीं गच्छतीत्य
व्याख्यानात्तत्पाचं द्वयं धिपरणां तर संप्रशब्दे नपुराणयागादित्युक्तं तत्रव्याख्यानात्त्र अत्रेनरिसेपप्राची यद्वा उरुवसः पाच्या प्रधि
वीवा अत उद्द हिद्दत्रद्दिइलिति रापव्यपामानि सर्वेगने कोदृशी पर्शुर्द्धिपरणा ब्रह्मविद्यारूपयमतवा कीदृशी प्रजापतिरूपेरणमतुनाख्नि
या स्वधयास्त्रपंदत्तद्रव्येण तद्रूपानिर्मितान्नवशिष्टद्रव्येण स्वभक्ततापलसरण यास्वधयाविनष्टाविशेषेणातन्नक्तातदंतर्गता
ज्ञेन एतदेवनीप्सरणं क्तत्येत्युच्यते नसनतकररोम्बा·प·से· नद्या इद्धिकल्पः स्को: संयोगाद्योरं तेचो संस्तानाश्रीत्वाप्रीमतुः
स्त्र्यंस्त्री इत्युक्तां तद्दे देवसासंस्तावरमवाप्य वसानंदगदित्यमप्येत्य गर्भमापशुमध्यमेतिवाक्यात् यस्मात केकवयः पूर्वविद्वांसो
दहनादयो नुष्ठानाय पूर्वस्या दिशोयत्तं वर्हिरानयंति तस्मादियमिमयं चप्रागजुष्टं गच्छतिगदेवेभ्यो हविर्भ्यो ह्यपः फलेभ्याः प्रा
गुल्मादिजुष्टं इहलोके ऽनोसे वर्हिरासदे प्रासादयितव्यं एवमासनदइत्येतं मतुष्ठानउपपद्यास्यमंत्रस्य प्रथमभागे पदार्थ
तात्पर्यं चाध्याहृत्य पस्तेव: प्रेयमगाद्विषरणा वर्हिरध्येत्याह विद्यावैधिषरणा विद्ययैवेनधेतीति तदुक्तं प्रामेत्र अपीरसमयीसौरीवं
स्वविद्यासुधावहेति एतत्तरूपांतरं प्रच्छविपुक्तं कुरु यतोविद्ययेति यदेवविद्यया करोतिश्रद्धयोपनिषदा वा तदेव स्य
वीर्यवत्तरं भवतीति छांदोग्यश्रुते तृतीयभागस्यार्थमुत्यंतरप्रसिद्ध मनुमांतप्रसिद्धचाह मतुना कृता ह्यद्धयावितषेत्याह
-नवीहि यश्चस्वधयाकृतेति स्वधान्नं नाम यश्चमानवी नदंनकृतत्वात् ययदेनकृतंतत्तदीयमिति लोकप्रसिद्धेधिपरणावा
मानवी यज्ञस्य यमुनाया वामनुप्रष्टावाविर्भावात् स्वधयाविनष्टेति पदार्थविशेषणा प्रमुना विशेषणाद्वापुरपरयास

धयापमुनादत्तीनत्वात् ननु धिष्ण्यरागमप्रत्ययावेनिचेन धिष्ण्यरागव्याप्तत्वेनतत्तु नद्रूपत्वात् कंसस्य पापत्ववत् अत्रैतस्याशुपच
योन्वयव्यतिरेकसिद्धः यद्वा हीति हिनोतेरूपं हि गतिवृद्ध्योः स्व.प. प्रतिवर्जनं गतापावनवीवैपर्युरे बोनिनकिंतु सर्वे पदार्थाः हि
रुकइत्यत्र हिरेतिवर्जनार्थकत्वोक्ते वर्जनंगतिकर्मत्वनोक्तं यजुर्वेदस्तु मातुषइति मनुस्मृतावुक्तान्येषां पदार्थानां मानवीत्वंतस्य
बाधायतेः पुराणंमानवोधर्मसांगोवेदश्चिकित्सितं आज्ञासिद्धानिचत्वारिनहंतव्यानि युक्तिभिरिति तृतीयभागे पदार्थं पुरस्ता
स्यदत्वात्स्यर्थेचाह नत्प्रावहंतिकवयः पुरस्तादित्याह पुण्यवंसोहिकवयः यतः पुरस्तात्मुखत्तस्वयज्ञमारभंतिइतिहोमाधार
स्याहवनीयस्य पूर्वदिग्वर्तित्वात्यतः पुरस्ताद्वर्तनं इतिउच्यते नपछन्दपाठेन पुरस्तादेवयत्त आरब्धोभवति अपिवा निपतपा
ठेनदिगंतरपयुक्तं वैकल्यं नास्तीत्याह अपोयदेनदुक्त यतः कुतः प्राहरिमितत्त्वाप्याद्विशोभवतीति यत्रपुरस्तादित्युक्तं
कथ्यंपूर्वत्तत्वात्याह मुखतस्त्वयज्ञमारभतइति मुखं किमित्याहः होमाधारस्येति आहवनमर्हतीत्याहवनीयः तदर्हतीति
छं तयाज्ञ आवहंतीत्यर्थः नियतपाठेनेत्यस्य श्रुतौ पुरस्तादितिनियतपूर्वदिक्पाठेनेत्यर्थः तदुक्तं षष्ठस्कंधे रतीत्ते षामहरा
जमुरारागमुपतिष्ठतां प्रतीच्यांदिशम्भुदिविः सेषचक्रगदाधरइति प्रतीत्यक्रामतीत्युक्ता चतुर्थभागः प्राहरतिपदस्यतात्पर्यमा
ह देवेभ्योजुष्टमिह वर्हिरासदइत्याहः वर्हिष्यसम्बद्धेचकर्मराणोनपराधायेति आसादयितव्यमित्युक्ते यदि अयेरणासादनंतस्यस
मीपतरत्वात् एतत्शब्दोच्चारणं विधये वैतदितिवर्हिषस्त्रियन्त्कनस्यसमम् ब्वमवैलक्ये बिर्का (वा) तेर्ड रितिसूत्रेनिष्पन्नोबागति
गंधनयोरितिगति गंधनकर्तारवक्तिकप्रत्ययः शब्दः क्रूड शब्दादिति यथायथच तथाचेमुमत्यस्यावेत्तसंबंधिस्तुतिरास्क
त्रीवृद्धिः समृद्धि नधशब्दौ दि.प.से. कर्मराणेयमुनादिरूपस्यउक्तवाक्यो इत्क्रियेत्युक्तेः अनपराधायेति अत्रमुक्तोऽधीयज
तितेधिकमित्यत्र अपराधेस्तुतिरितिलामहृद्यासंपद्यते ततोऽस्य स्वचलसरागेपराधोनकर्मराणोभवविष्यतीति माधवीये अत्र

देवेभ्यो जुष्टं बर्हिरितिसिद्धं तत्र स्तृणंतं वकरोतीति कः कमलजासपत्नि प्रिये हरेर्यद् उसेवया भवति सौख्यमामोक्ष न इत्यमुनाद्यकं बर्हिर्जोषि
शास्य देवेभ्यः इति फलमाह हरेर्यद् उसेवयायस्यायमुनासेवयाऽस्तु पश्चात्तसेवाया मोक्षतः मोक्षमभिव्यासौख्यं भवतीति अधुनास्मा
स्तरणेदनोत्तर बर्हिर्लवने जलरूपत्वेन दर्भरागं दर्भच्छेदने मंत्रांतरमाह ह्रः देवानां परिस्तृतमसीत्र एतेनदेवसंपजातत्वमस्येषा
मनुक्ता दर्भरागमंत्र हि रुह मेत्यत्र हेतुः सिक्षाच्छंदेऽस्योपात्नि घाति स्पष्टानि प्रदिप्रंशगार्भमोक्षे जुं अदगरिः प्रात्पने पदिवे दृक प्रत्य
यस्तु प्रेररणे जु-जु-प-स्वेरित्सुभयं नगटाघनोकिं तु षप्रश्रावैस्वर्य योः अदाप- अनिदुर्गटत्वत्रे परणौतौति कल्येस्य धात्वोर्गेटहणात्
नापिसु प्रसवैश्वर्य - रित्यस्याभ्यादित्वात् भ्वा-दि-प- अनिटुपंधातुः अत्र सतारूपायाः सच्चिदानंदरूपत्वेनोत्पत्तिस्थिति
प्रलयेषु उत्पत्तिः स्थितिश्चसमर्थता तस्याउत्पत्त्यादिषु कर्तव्येषु प्रयोजनाभावश्चोत्साह नापमंत्र उक्तः बर्हिर्हमसीति नाश्वो
पस्थितौ धौर्यायकाश्चिद्धीरः अत्यंगात्मानमोक्षदिति श्रुतेः मोक्षस्यजीवेवाचिमेदेनदेविष्यात् देवानायस्तातम्मितिति रुकं स्वरः
आद्युदात्तश्चेतिनामुदात्तः तदंतविधिधिविकल्पात् अनुदात्तौसुप्पनाविनस्यविकल्पः यद्वा अमुब्धेष्टः नः षष्ठेतंतस्यांत्यः प्राप्व
द्वितिनामुदात्तः परिस्तृयत इति विग्रहेनिघातः पूर्वम् तु दात्तः असीत्यत्र वषाद्ौ नामापुदात्तः उदाहरणमादरेवाधातोरित्यनेनो
तपिन्वेपि अत्यन्येषां विकल्पः माधवीये परिश्वोतिपातनात्वाद्युदात्तः स्तनशः स्तु प्रेरणे इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः कप्रत्ययांतः धा
तोरेतस्योदात्तः कप्रत्ययोच्चाद्युदात्तश्चेत्याद्युदात्तः परिशिष्टत्वात् अथविसिष्यते ततसमासेष्विष्यंतोदात्तत्वेप्राप्तेनद
पवाहत्वे नत त्पुरुषेतुल्यार्थे इति सूत्रेण व्ययपूर्वे पदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तं तदपोद्यः गतिकारकेति सूत्रेणाकृदंतपदप्रकृति
स्वरत्वंप्राप्नोति तंनिबार्य गतिरनंतरं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते तस्याप्यपवादः परेरभितोभाविमंडलं- परिशब्दात्
उत्तरमभितोभाव्यर्थवाचकपदं मंडलंपदद्वयंतोदात्तंस्यात् परितोभितव्युत्पत्तिरितिनस्यपदस्यार्थः अस्युत्पत्तिपक्षे फिषः अ

उदात्तं अनुदात्तौ तुप्पिकौ देवानांउदात्तस्वरितपरस्यउदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितत्वं अमुष्येदं तइत्यनेन नामुस्तः अनुदात्तंप
दं उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः देवानां परिषूतमित्यस्मिंस्तस्य पदस्यार्थे अपूर्ववत् अनुदात्तंपदंउपसर्गोपसर्गाभिवर्जमित्यधिकृ
किंचोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्संहितायामिति प्रचयउदात्तस्वरितपरस्य संनतरइतिवा अन्तरेणगेरागस्तत्रेरागस्वरः असीत्यत्रानुदा
त्तमितिनिघातः उदात्तादनुदात्तस्य अग्नेयद्वा अमुष्येदं तइत्यनेनानुदात्तः अन्यत्पूर्ववत् परिषूतमिति पूर्ववत् असीति पूर्ववत् कल्पः
देवानांपरिषूतमसीति दर्भान्परिषौतीति दर्भजातत्वं देवानामर्थे परिगृहीतमसि तत्तु गृहाच्छादनार्थं न तोमेनत्वराद्धोऽस्ति वर्षे
णाग्नवृद्धिसंभवात् नचापि न हानि परिगृहीतस्य छेदनस्यापि देवार्थत्वेनत्वेकदेशस्येत्येनं मंत्रद्वयविनियोगमाह आपस्तंबः इ
र्भहिंसायां स्तंबाद्धिंसाकर्मणा परिषूतं यौतिष्ठ प्रसवैश्वर्ययोः अस्य अपाच्य उतो वृद्धिर्लुकि हलि लुग्विषये उकारस्य वृ
द्धिः स्यादिति हलादेः सार्वधातुके तन्वच्यस्तस्येति वृद्धि ते नैतेनैषां हिंसेत्युक्तं हे दर्भजात त्वमित्यादि स्पष्टं यद्वान्वयं देवानामर्थेप
रिषूत्यासि त्याद्यं योज्यं अत्तोन परिषूतमित्यत्रलक्षणादोषः अपयामेनकल्पेनसर्वत्र जालमंत्रान्निरुक्त सिद्धान्तपि कुशच्छेदना
र्थत्व समवलत्वेनप्रकल्प्य निरुक्तमन्त्रविषयं ब्रूयदि स्वस्वरसेनापि प्रायांतरमाह आपस्तंबः यद्वा इदं किं च न देवानां परिषूतमि
तीत्रस्तंबकेपि ग्राह्यः त्रिष्टंतीति स्तंबः स्थः स्तंबः जवकौ अत्रानुपसर्गे कः इदं किं च यदीयमिदं तत्र विसर्गनिरूपके बर्हिर्दर्भस्कंधे
प्रसिद्धं स्तंबकोनविंशाध्याये यत्र कामदुघा भूमिः सर्वकामदुघासती दुग्धिस्याभीप्सितानर्थान् यजमानस्यभारत उरुःसर्वसेन्त
व क्षीरदध्यादिगोरसात् तरवो भूमिरिव सर्वाः प्रासूयंतस्य धुक्षुतः सिंधवोरत्नविकसात्रगिरियो रत्नं चतुर्विधमिति भूमिनदी
नद्सिंधुगिरिरूपं अपिच यथालोके कश्चिद्भृत्योराजन्योगाद्भवे भगवन्नावला इदमस्मगामिदं दुग्धक्षीरादिद्रव्यं यत्तु तन्मा
परास्तेनमन्मदर्थमितिप्रजानामग्रे प्रोच्य निर्भयः सर्वथेदं करिष्यामीति ब्रूते तद्वदिदमिति अपि प्रायांतरमाह अप्रोय

नवार्थे. पावस्य सचि प्रोच्यानेदिर्कं रिष्यामीति एवमेत दध्वर्युर्देवेभ्यः प्रतिपोच्याबर्हिरात्वं अप्राप्स्म नोर्हिंसयैश्नि शस्प्रवने अ.प.अप्र.अप्रवस्य
१२७ शान्त्वास्त्रीपरस्युकार्यस्तनंतवच्चं कृत्स्नलवनन्वंचविधनेपावनः स्तेवन्मपरिदिशेत् यनेषामुष्ठिव्यात्म अप्रनिनघनस्परेचयेत् एकस्तंवं
परिदिशेत्तं सर्वदायात् यज्ञस्यानन्तिरेकायेति मावस्तवंन्स्यवशब्द बिरगजि परिषिर्णातिर्दिश्येत् निर्देश पूर्वकं निर्देहेत् अप्रामुद्यो
निवेदयेत् उच्छिष्टेनाशिषप्रसवोपयोगे चु.प.से. रिचवियोगेच .अा.से.उपगटहव्यकयः स्रुति - - - - एकस्तंवं स्यावरंसा
न्विकज्ञानेनपरिदिशेत् परिज्ञेनोनिवेदयत् तंयत्तपुरुषंसर्वदायादायप्रुधदानेन अप्रतिनरेकायेति अप्रमितिर्वियोगा यत्रवि
यकंचभूतेषुविषक पिवचस्थित मितिगीत्रायांवृक्षस्वरूपात् यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाःइत्यत्र यथाकथंचित्तंकर्मकरणा
भावनिर्वाहाय सचपुरुः अप्रकृष्टपञ्चानांदर्भादीनां नलम्कास्तुदकमत्रपेक्ष वर्षे रोव वृद्धिः प्रसिद्धेत्याह वर्षवृद्धास्वाउषधयइति
वर्षवृद्धमसीति शिष्यमृच्छंदाञ्योतिविकल्पाः प्रसिद्धाः निरुक्तंनास्ति वर्षैरगकालात्मके नवृद्धमसिद्धेहैर्मादिप्रयोजन ल्पोकमुक्त
मेव स्वराः वर्षनीतिविग्रहवेलायांतिङ्.तिङ्.इतिनिघातःनविशयस्येतिवा रहुमितिरूपाद्दीनांमाग्दिकृद्दन्तः अप्राद्युदात्तश्चेतिवा ततो
नुदात्तंपदमेकवर्जं पूर्वप्रकृतिस्वरविकल्प तिङ्.तिङ्.इत्यस्याप्रि त्यप्राप्ते स्तुदात्तौसुप्पितौ अप्रसीत्यत्र अप्रन्येषांसूत्राणांविकल्पः
माधवीयेवर्षैरावृद्धं तत्रकारकाद्दुदुत्तरस्य कृदंतस्यकृदंतप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेतदपवादः तृतीयाकर्मणि कर्मवाचिभक्तांत
उत्तरपदेतृतीयांतंपूर्वपदेप्रकृतिस्वरंस्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्वेप्राप्ते अप्राद्युदात्तसुत्पत्तिपक्षेपिषः अनुदात्तंवर्षवृद्धयो
रस्वन्यैत्यपोरकार्यीभावेपि अप्रसीत्यत्रतिङ्.तिङ्.तस्यापिद्विषयेत्वेतुदात्तौसुप्पितौ असुत्पत्तिपक्षे तृतीयाकर्मणः एजसपुराणो
कंपरकृपंश्रुतिश्रुत्यामानवेधिरोहेच्छ्येति वत्तुंचलोकप्रत्यक्षेणगासिदेनवक्षादिनां द्वैधीभावाव्यमस्तिद्विधिनिधानमाहतुः देवाव
र्हिर्मध्वात्वश्मनिर्यस्यवर्तनेतं राधयासमितिदेवेभ्योबर्हि स्वाहाकृतिः बर्हिषःस्वाहाकृतिष्वपाठात् यज्ञाच्छदंतंप्रवोकंइत्यं नवुकेक

ऽन्येदेववक्रीहिरित्याह देवेभ्यः रावेनकरोतीति माधवीये न्वाच्यां पर्वतेमेधेराध्यासं हीदिशोहमित्याह अथ क अत उत्तप्रारंभे नेउ प्रत्ययप्रा
राननकर्तारं पश्चात् भक्तिसंयोगात्तपश्चाद्धि रहरूपं प्रेचत्ति छिद् मात्राहं पर्वते राध्यासं किंतु संयोगरासं अथ चाभित्ताह यंकिंचा
रंभे काले राजसंचन राध्यासंमृलत्वाभावात् उपरहद्दामनउरारोसे संयोगरासोके रित्याह नुः मानिर्यामिति निरोचनी निर्तिर्यक
हलम्रवनत्त ररागयो अस्तु ज्ञानइहानोः निरस निरसस्तिर्यलोपश्च प्राच: तर्नारंजलेमवन कर्तारं कौर वेष्टु वाले मेदूक वन्द्रवन
कर्तारं उपलक्षणं बालचरित्रस्य नमं चत्तिं नाहशोभा नाहं तदुक्तं कल्पे निषेधो दोषपरिहारायेत्याह मान्वानद मानिर्यमित्या
हगृहिसा यां इति माधवीये वं पर्वते राध्यासं ते पर्वसंधीमित् उक्तवाक्यस्य पत्तावत् आकाशः आपः विद्याः प्रजाः वाक् तै
त्तिरीयेसिरव्यायां श्रुतिरकोत्ता पर्वतेमेधे निरुक्तम् समवलन्वेन आकासोमाऽसीतिति संहिता विधात्र वायुः आत्मन्वारत
पाचोक्तं पदन्यासैर्भुजविधुतिभि सस्मितैर्भ्रविलासैर्मध्यमध्यैश्चलस्तु चपरैः कुंडलैर्गंडलोलैः विद्युत्प्रख्यः ककर रसनाग्नं
पयः कृष्णवध्वोगायंत्य स्त्वं तडिन्न इवनामेघचक्रे विरेजुरिति नवांभुदश्रीक मनोहराय प्रफुल्ल राजीवलोचनायवेणुस्व
नामोदितगोकुलाय नमोस्तु गोपीजनवल्लभायेति वेणुरुद्र: भगवतो हृदयं शिवस्यहृदयं विष्णोर्विष्णो श्च हृदयं शिव इतिश्रुते
नन्दूर्वकः स्वनः सोपि वेणुः त्रिभिरस्य कहस्तगम्यत्वेनवेदोकक र्माधीन लोभात्मकोपनिपत्वेनलुब्ध रवलोभेनवेदोक्त कर्माधीन
स्वहृदय पूर्वस्वनकर्ता तेन वेणुगीतेनहृदयशायक उक्तः तेनाध्यात्मिकचतुष्पर्यायशिष्योक्त मुक्तं अधराहनुः पूर्वरूपं उत्तराह
नुः उत्तररूपं वाक्संधि जिह्वासंधानमिति तेन पाइंसंन्यासैरित्यत्र कृष्णवत्सकरं पुराविदां रहस्य प्रमुक्तं तत्तस्य विरेचितं ते
सेत्ताद्रूपायापमुनायाः सर्वउक्तविधसंधानस्वरूपं राध्यासं उक्तरीत्याः तं सिद्धं कुर्यात्समिति पर्वते राध्यासमित्यत्र तेपर्वराध्या
समिति तैत्त्तरीने पर्वराध्या समिति पदसंबंधे नार्थः ननुवहद्दासनपुरा रो उत्तरस्यानेपिलेच श्रुतपदउत्तः नारायणादिरूपा

नवार्थे द्विज्ञातान्पस्थाभिरस्मुराः सगराणं वहस्तसर्वेहं नस्तु बुद्धिर्नैनेषुनः वहस्तेपि पाठननेस्मात्मीय यद्रूपं निगुणं परं वाङ्मनोगोचरातीतं ततोऽन्यत्
१२८ पत्नेजुनं ऽप्राने दमात्रमितियद्वृ दंनीह उ रागविदः तद्रूपं दर्शयास्माकं यदिदे हो वराद्भितं श्रुत्वैन दर्शयामास स्वलोकं महत्तरे
परं केवलानुभावानंदमात्रमक्षर मध्यगं यत्र वृंदावनं नाम मधुपैर्द्रुमैः मनोरमनिकुंजाद्यं सर्वर्तुसुखसंयुतं यत्र गोवर्द्धनो
नाम सुनिर्झरदरीयुतः रत्नधातुमयः श्रीमान्सुपक्षिगणसंकुलः यत्र निर्मलपानीया कालिंदी सरितांवरा रत्नबद्धोभय
तटी हंसपद्मादिसंकुला नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपकदंबकं तत्कदंबमध्यस्थः किशोराकृतिरच्युतः दर्शयित्वेति च प्राह ब्रू
नः किं करवाणिकः दशेमदीयो लोको यं मनो नास्ति परं वरमित्यत्र ततो न ज्ञापनेजुतादिस्यनेना ज्ञानेवागव्यापारः कथमिति चेत्
त्राहतुः राधासमिति ऽप्राङीलैङः श्रेयशब्दो जातं यद्वा ऽप्रासीरुक्ता हि नाशं सावनं नाशानदं प्रयोगश्चिति विरवाय जमोनहितां शं
सावत्तुं नदुक्तं कल्पेषु नः प्ररोहे संप्रध्यर्थे पर्वसाधनमित्याह पर्वनेराध्यासमित्याहुध्येति ऽप्राहेति वारद्वय कथनादर्थद्वयं प
र्वत इत्यर्थः नाना त्यर्यामौवा इत्रिनिरुक्तव्याकरणशिक्षाछंदे ज्योतिषाणिस्युष्टाणि स्वराः देवबर्हिरित्यत्र समासस्येत्यंतोदात्तत्वे प्रा
प्तेऽगतिकारकोपपदात्कृत् नत्पुरुषे समासेऽगतेः कारकाद् उपपदाच्चोत्तरं कृदंतस्यांतं पदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युत्तरपदप्रकृतिस्व
रत्वे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं इत्येतोदात्तस्य देवशब्दस्याद्युदात्तमिति नाधिष्ठपयस्येति वा अंतोदात्तं वर्हिः शब्दस्य च समासे देवबर्हिरित्यभि
वत्ति समासे अंतस्य प्राप्ति गतिकारकोपपदात् कृदित्यस्य विकल्पस्तु न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषिद्धं भवेदिति परिभाषाया त्वेति पूर्व
शब्दादेः स्वस्य तदात्तः निर्यागित्यत्र निशब्दस्याद्युदात्तं दीत्यादिर्नित्यमित्यनेने तस्य विकल्पातिरोदात्तः प्रधानं न विषयस्येत्यत्र
न ऽनिर्योगित्यत्र अववरांतोदात्तस्य पर्वत इत्यत्र मध्योदात्ततत्वा छंदसि च लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं बोदात्तं तेयं पिनिसूत्रव
निम्पां ऽप्यन्येषां विकल्पः सर्वेषु पदेषु माधवीये देववर्हिरित्यत्र षष्ठाध्याये के नामंत्रितस्येति सूत्रेराद्युदात्तः पूर्वानुवाककगतस्या

घ्रियादित्यस्य पदस्यान्तरत्वेन वाक्यादित्वात् अव्युत्पत्तिपक्षे फिषः अन्तोदात्तं देवबर्हिः उदात्तयोर्मध्यनीयेः सन्नतरः क्रिकमो वापद्वा
चितः नविप्रस्य उदात्तस्वरित परस्य सन्नतरः मा आद्युदात्तत्वा अनुदात्तः अन्वक् अनुशब्दः उपसर्गाश्चाभिवर्जं मित्याद्युदात्तं
अनुदात्तं पदमेकवर्जं फिषः इत्यकारस्यात्राकारउदात्तः अस्मिन्पक्षे द्विको भावान्तरः नत्स्वरितस्वरत्वस्यैत्व विधायकस्य त्रस्यत्रिपा
दीस्यत्वात् इकोयणचिहृत सन्नतरं बकारांशं कुर्यात् सन्नतरे कृते तु नैवं प्रवर्तत सामर्थ्येव मा आद्युदात्तः निर्यक् फिषः इत्येतेदात्तो
पर्वतेमध्योदात्तः अनुदात्तं पदमेकवर्जं पकारस्योदात्तपरत्वेन सन्नतरः उदात्तानुदात्तस्योति नद्यस्य स्वरितः राध्यासमित्यत्र निङ्
निङ इति निघातः अनुदात्तौ सुप्पितौ वा स्वरितो त्वं संहितायामिति एकारस्य प्रचयः व्युत्पत्तिपक्षे देवबर्हिस्त्वित्यत्र आमंत्रितस्य
त्याद्युदात्तत्वं अनुदात्तमिति न एतत्सूत्रस्य सामर्थ्यात् समासस्वरस्य तत्पुरुषे आमंत्रितादन्यत्र सावकाशत्वात् अनु
दात्तत्वे तु उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्संहितायामिति प्रचयः मात्वा पूर्ववदुदात्तानुदात्तौ अन्वक पूर्ववत् निदाद्युदात्तः इत्यादि
नित्यमिति किन्तं तस्य च नेरकार उदात्तः मेति पूर्ववत् तिर्यक् तिरसस्तं तस्यादेशो आद्युदात्तः नित्यादिर्नित्यमिति पर्वत इति पूर्व
वत् आकृतिगणीयाकृतित्वात् नपः पित्वादनुदात्तता पूर्वत्र तु अनुदात्तमित्युदात्तः पर्वाशितसंन्यत्र न प्रवर्तत मरुद्ये महाप
र्वतिपर्वप्रसरो तस्य द्वशीन्यत्वात् प्रयोगः अन्तरितदिनइत्यन्तोदात्ततया विशेषसूत्रात अनुदात्तः मिति परिभाषा अनुदात्तस्वरित
परस्य सन्नतरः पर्वतो राध्यासमित्यत्र च अनुदात्तौ सुप्पितौ मिपः पित्वात् अन्यत्र पूर्ववत् कल्पः देवबर्हिमान्त्वातङ माजिर्यक्
पर्वते राध्यासमित्यासिद्धं नि दधाति त्वापस्तेव भगवतः स्थिरत्वा धगाहार्पिरा माहनुरिति अत्र त्वे पर्वत इति तेकार द्वयं तेप
वे पर्वते इति पदद्वय पदैकपसैकपयपत्ति तत्रतेपर्व इति पक्षे देवबर्हिस्त्वामन्यगापिमांहिसिषन्नियं गापिमर्गार्हिसिषं किंतु नव
पर्वपुनः प्ररोहस्यानं अपविनष्टं यथाभवति तथा सेदाधिः हिंसामा अववस्कंद्रे ईर्ष्यैरयाद्वैधीभावनासांमेपौरुषीप्रियेति

नवार्थि.
१२९

वाक्यात् पर्वतइति पक्षे पिजबंधने छिप्र हकसिन वंधकं शस्त्रं जासिन् अप्रसिद्ध अप्रबंधकमसंगाशस्त्रं यद्वा वरायतत्त्वं वा पुरस्तु प्रत्यसं
यहत्रहस्तासंगं अस्य पर्श्वे चक्रं अस्त्वो व्यापकः चक्रमपि प्रपक्ष नापिनीये प्रतिपादितमिति अनुदत्त पर्श्वेः शंखः दानवदर्प
मनुदनोनीति दुदुमत्ताये स्वा.प. अ.प्र. यस्य स्वतोदानवदर्पहंतैति भुवनात्मकं पपुष्कचिदायुधं यथा श्रीवलदेव पराक्रमे
हस्तिनापुरं अप्रतोनोकं एवं चत्तेष्वायुधेषु अधिके स्थिरत्वापासि दं दृष्टोनिदधानिज तानिच शब्देन व्यापके भावेवादधाति नीज
प्रसरो नस अप्रादर्शनेवाङ्घिप्रत्यय नभावयितुशक्य इत्यभावापरव्याप्यस्य गदाभूत इति वाक्यात् अत्र वृक्षत्वलयो र्ध्वतमायुधं व्यापके
परोक्षवादात् तदुक्तं परोक्षवादो वेदोऽयमिति परोक्षेव मम प्रियमिति च फलाख्ये परोक्षवाद इति चेदुच्यते तथैवास्तिति एवं च एषा
पदं योगरूढं योगोत्र सारवात् व्याख्यातावितिधानोः अन्यथा व्यापके रूढिवृत्तैक देशे सासा पामेघा रवस पाप्तामातो लिङ्गेघनिधानं
मेघचक्रे पासा रवासा सर्वे सर्वमयमिति श्रुतेः सर्वरूपत्वेन मांनकेजा तस्य मंडलस्य भावत्तां पिरनो विष्णुस्य स्वस्थितस्याभिव्यं
जिकां अभिनानिमित्तोपादानस्यात्र मंडलाभिव्यक्तावनपेक्षकारणत्वात् वृहदंबामन पुराणे तथावस्थायात् सूर्येपि अप्रु
धानिधानं जानमेव चक्षुः प्रसवार्थे किंच सापानि रूढे गुलीनां मगुपठितानो निमिष द्वैधीभावे ग्र पर्श्वबंधगलो द्वैधीभावेसि
त अनुदवत्र सर्वत्र द्वैधीभावे एवमसिद्धासारक्य द्वैधीभाववजलेधिनिधाने नजलं द्वैधीभूतमंगुल्यां दिष्टे दनेन यमुनाजि
दारिरूपे पिणदाति धारणास्त्वयति वाक्यानियमुनामाहात्म्यो क्तानि दृष्टानुसारिणी हि कल्पना ननु मेघसापामामधर्युराणि
दधिनिधान संभवियोगगिकारेणापस्ति वृद्ध एन्त्वा चलौकिकत्व मपि शारखारवायां प्रिन्याये पाननकर्म वृद्धादनेकवज सारूपं
मंडलमध्यिपाकं भवति परंतु कर्मणोभक्तिद्वाराभव्यंजकत्वं भक्त्याजानातिचाव्यय मितिश्रुते अभिव्यक्तस्यज्ञानं अन्येषान्
स्वकर्मानुसारेण तदुक्तं अस्ति यत्र पतिर्नाम केषांचिदहे सतमाः इहामुत्र च जन्तोते जोरत्नावत्यकचिदुवर्तते भुवः भोगभूस

यः सरीराणि च आत्मा विहाने कगुणोऽनेकगुणो धर प्रार्थाग्विध द्रव्यगुणक्रियोऽतिन्त संपद्यते यथोज्ज्वलिंगनामभिर्विसृष्टविज्ञा
नघन स्वरूपतत्प्रधानकालाखधर्म संगते देहसरीरराप प्रतिपद्य चेतनां क्रियांफलत्वेन विमुर्विभाव्यते यथानलो दारु
भूत इरणाश्रयइति च असौ विप्र हृत्स्थ इह मां न वेप्र पंचे नेकगुणोऽनेकगुणो विरुद्धधर्मोऽश्रयः अधरः संपद्यते अत्र पूर्व अ
वरत्वौ संधत्ते अपरेणाक्षरेणा वेदितव्यम् इत्युक्तं अत्रापरेणाक्षरेणेत्युक्ते तत्र परं अक्षरं किंमदपेक्षयापरं क्षरं भवतीत्याकां
क्षा तम्भवेदान्तशास्त्रे परमक्षरमानंदमात्रकरणदमुखोदराद्दिवस्त आनंदरूपं मतनमयहि माती तिमुंडकात् अत्र तु द्वस्माद
स्मृतिचेति सूत्रेण तद्भिन्नं ब्रह्मलक्षणात्तायांत तद्रूपेण प्रोच्यते देहत्वे दंजानाति ब्रह्मंस्तरणारजः प्रधानः कर्मवाहुल्यात् कर्मकांडेऽपि
युक्त सस्वरूपतो रजः संबंध व्यतिरेकेण विशुद्धविज्ञानघनः भूमिघन पर्वशो वेदोन्युक्तश्रुते जीवघनो वा विज्ञानं यनं तनुते कर्म
णि तनुतेऽपि वेति श्रुतेः ज्योतिष्टोम सप्तसंस्थः यज्ञो वराहः अवरत्वौ स्वांगविशेषोक्तिपारत्वाय संधत्ते वायुशब्दः पतनं प्रति
बंधक प्रयत्नवान् केनेत्याह परेण मांनवेन क्षरेणाजंगमस्थावरेण परं तु वह हृद्यापन अणुणोक्तं यतो वाचे निर्वित इति वेद
कपोदमित्यन्तयाप्रतिपाद्यं पतनं किं निष्पमित्याह वेहिमिति भूमिं गन्हेतिग्नहोशुकर्मं पथिनौ संधत्त मनुज्ञांस्तरण पदेनान्वयः
अत्रयज्ञो वराहो ज्योतिष्टोमइ व्यापक केदेहे देहिता मुद्भवः कर्मणां प्ररोहैक स्वभावत्वात् तत्रैष विद्युप्प्रेक्षत तो प्रतिपद्य
कश्चिद्देहे क्रिया फलत्वेन विभाव्यते यथा विद्याविद्येममत्तनुविशुद्ध वेशः शरीराणां बंधमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते इ
ति विद्याविद्ये तत्र नद्युक्तं त्रैगुण्यविषया वेदा इति तदुक्तं तत्र रसुतैलिपिया विप्रयाशतया मध्यमा मति सेविता मित्यतः फलत्वं
आनंदमय अप्राकार समर्पको स्त्येपर तत्त्ववर्त्मे वराग्नादिदर्शनं मायाविप्रविद्यां तत्त्वां कदग्नादि कथा ज्ञानर्मा चत्पानं तस दुःखं
दुःखत्वेमत्वाच मोक्षस्य दर्शयेता तजो हरिरिति पुराणे इदमात्मसुखं वा स्वर्गकामो यजेतेत्य आत्मसुखं स्वर्गपदार्थइति वे

भावार्थदी.
१३०

दंतेगुह्यानं मात्र कर पाद मुखोदरादिः एवं फलप्रवरणेन तत्साधनाय देहे प्रविष्टः पुरुषश्चैकोऽहि पद इत्ति श्रुतेः अपरिविधद्रव्यगुणाक्रिया
क्तिभिरित्यत्र द्रव्यं पयआदि उक्तमेमंत्रा यागस्वरूपाणि द्रव्यदेवतायागस्य स्वरूपभूते इत्ति भावार्थपादभाष्ये इत्यधरसंपन्नः गुणा
क्रियेऽपिविशिष्टे क्रियासाराधिकादेवीत्तिकाचित्कवाक्यात् अपरिविधद्रव्योक्ति रूपाणोररूपाव स्थानंदरूपा नयोर्गेहे महालक्ष्मी
प्रादुर्भूतासुरेश्वरीति कक्षास्यानंदकारिणीति चयात्स्यात् आनंदः आकारसमर्पक इतिवेदस्तुतैरुक्तोधिष्ठानमन्नमयादिज्ञयस्व
रमइत्यस्य अपरिविधद्रव्योक्तौ औपमुनाजिरूपासानात्क्रियाउक्तपमुक्तमाहात्म्यात् तस्य गुणाः कथ्यः अतः क्रियान्येति गुणा
श्चत्वारः नद्यहः अपर्यासयलिंङ्गः नामभिरित्ति तेदेविशेष्यं लिंगासयपयोर्वैरूप्यात् अपर्यासाध्याउपकारः आसयः संकल्पः
लिंगापदार्थइत्किं तंमन्योत्तिष्ठेमराधापमुनाजिद्रूपं तेष्वाधरः संपद्यते प्रधानमव्यक्तं कालः क्षोभकः आसयोवासनाधर्मो
इष्टं तैसंगृह्यते जन्यतइतिसरीरविशेषणं तेषांसंगृहोयत्रेतिवा अव्यक्तं धर्मैकारणं तथाचश्रुतिः योवाएतदक्षर
मविदित्वा गार्गि अस्मिंल्लोके जुहोतीइत्यादिः कालः सञ्जनमासाधनेषुकः बाह्याकासदसत्मो तासतीति बंधेशतैदसहस्र
ताप्रसंके पंचाध्याय सद्वासनागतिवृतय आश्रमधर्मक्रियानिरूपणात् धर्मोयागादिः स्थिरावा भावार्थपादभाष्य उपपा
दितः एवं च एषि वास्मि ससन्यज इत्ति श्रुतेर्निरधयस्तैरेवेंद्रियादिभिः कर्मकरणं अपरेक्षरे रोत्याद्यापत्तेवस्यमंत्रस्य ज्ञान
राण्यापेकवाक्यतोक्तं पूर्वं सूत्राणि जैमिनीयानि व्याससूत्राणां तेनकांडैक्यत्वात् जैमिनीसूत्राणामीमांसाविचारेणै कविता
रितानिति श्रुतिसूत्ररूपैका कोटिसका अपरिगतैकवाक्यता औदुंबरशम्पवत्यानां प्रथमपत्रपादानेकरणात्पात्र सवेदवि
द्धिस्तत्या पुरुषो तम योगाध्याये श्रीभगवानुवाचोर्ध्व मूलमधसारवमस्वत्थं प्राकुरव्ययं छंदांसि यस्य पूर्णानि यस्तं वेद
सवेदवित् अधश्चोर्ध्वं प्रसतातस्य शाखा गुणाप्रवृद्धा विषयप्रवालाः अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनिमनुष्य

लोकेन रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ततः प
देतत्पदस्मार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणीति व्याख्यातानि वृत्ति
प्रकृतान्यत्र वतस्तु प्राणिगर्भविमोचकः विकोथुः प्रसितिवायुः प्रसितिवायु सुषुम्णैर्भवन्ति तेन रूढं जन्म सरीरस्व कृतिं प्रा
मयन्मूलं जीवरूपं चैतन्यं यस्य गात्यर्थकारिकायां श्रीकृष्णः स्वात्मना सर्वप्रत्यगविविधं जगन्नदाश्वत्थं शवोधायशब्दः
वस्ताभवत्स्वयमित्युक्ते रसं गंधशब्दं संगः सर्वात्मना त्याज्य इति पंचरत्नोके ॥ दृढं वेदोक्तं तेन छित्वा गदया वायुरूपेण संधि
शाखोत्सवादनात्वा ततः प्राचार्यद्वारा तत्पदं परिमार्गितव्यं तदुक्तं स्वप्नाभप्रपंचवंदकि मार्गमपि स्वभा...त्मार्थे निरमा
सीदिति तेनाश्वत्थं दृढेन वेदोक्तेन कृत्वा लोकवेदविभागेन लोकासक्तं सबोधाय वेदोद्गमकथनां हृदेदगर्भो ज्ञानः सचाप्य
न वदंति परोरूप इत्यनेनमावोजानीत रक्षणाय त्याहृत सोमवद्गी परोगाय्यपीवेद मानाता सोमो स्वस्य: पितानतो भगवान् वस्त
कात्स्यैर्नेति वाक्यादेता हृशाथ्ये राज्ञा नोताभ्यां दुर्वरास्व मस्मकीनं प्रथमसुपादनं ॥ आद्यं पुरुषं पूर्णं सर्वपदार्थैः संधिरूपः
तदुक्तं समाधिभाषायांपां ॥ आपस्यस्युरुषं पूर्णमिति एवं गीतामागवत रूपा हृतीयकोटि टीका ॥ प्रकृतमनुसराम केश
वोहमिति पंचरात्रोक्त दिशा भावयित्वा ध्वर्यपुराछिनतीत्या हनु ॥ अप्रछेनानेमरिषामिति तेन धः प्रा प्रात्म नपवेता ध्व पर्कृ तमसि
दावाग्नरूपजन्यजिवान्मंत्रा दीक्षिया कारैछेना दैवीभावकर्त्री सर्वपापेदं हमधुर्युमीरिषां लेहुनमग्रुरुषः सिंयेयमयाद्दिचाहंतव
स्वरूपं मविभक्तंचभूतेषु विभक्तमिव च स्थितमित्युक्तं दैवीभावेनविस्फुर्यात्त राम्याहं रिषेहि साम्यममरतां न प्राप्नुवम करवं
वा मोऽस्ति लुप्तिन्यस्य विकल्पाघं दसीति लड. अत्रमारिषामित्येतं मंत्रपठनमंत्रसामर्थ्यमात्र दर्पाभिज्ञस्य चस्व कीयं किंमयीत
विनश्यतीत्याह ॥ प्राछेमाते मारिषामित्येयाह ॥ अप्यकृत्य: शीघ्राछंदोऽन्योन्निषाणिस्य छानि मारिष साधोऽतं पूर्वं व्याख्याते

नवार्थि. अाद्युदात्ते मरिषमित्यस्य पौरुरोभिप्राय: अाद्युदात्तप्रचेतानां नेचभीतस्य दुहितरंत्वयमश्वस्तासयाहत्तं मारिषामृद्वादरस मुत्पादितवान् अन्तउ
१३१ दात्तवस्येत्युक्तमनुष्याभीनार्थिन्नान्यत् सुलभमिति नरवोभिन्ने दुरितरस्तासात्र्वे सेवानिरुक्तं नास्तिविधिलेय स्वरा: उपसर्गो
भिवर्जमित्यस्य विकल्पानोदात्त: नापि प्रकृतिस्वर: विकल्पादेव छिन्नतां निविग्रहे नि३. नि३. अनुदात्तो वा नत्वस्य प्रस्य हदे
शस्यानुदात्त: सेनन्तरविकल्प मारिषमिति वषादीनामाद्युदात्तत्वे उदात्तं परमेकवर्जं धातोरित्यंत्योदात्तत्वविधायकं माधवी
ये अाद्युदात्तेनेति कुतर पदेप्रकृतिस्वर: अव्युत्पत्तिपक्षे अाद्युदात्त: धेनाफिषा: इत्यंतोदात्त: अनुदात्तं पदं सनन्तर विक्रमो
वोदात्तद्वय मध्ये नोचस्य प्रकृतिस्वरो वा अनुदात्तपदं ने पूर्ववन्मारिषानियंता अाद्युदात्ता अनुदात्तौ सुब्धितोरिकारस्य स्त
रिपाउ. उदात्तन्वो नचामूलेरिषधातोर्गहरान्नत्र मउनो गहरानोऽनुदात्तस्वरापत्ते व्युत्पत्तिपक्षे अाद्युदात्त: धेनेन्यत्र गातिकारको
पपदान्तरमिति प्रकृतिस्वर नत्वस्यानुदात्तं मारिषमित्यत्र नि३. नि३. इति निघात: अनुदात्तौ वा प्रजायै अप्राहनु: देवेवर्हि: इ
नवन्तविरोहेति देववर्हिर्देवेभ्य: स्वाहाकृते हीव्यत्तीनिदेव: पचाद्यच्पक्ष: हेदेव स्वाहाकृते सावाजलादिरूपे शतवल्शोऽज्ञा
वजसारवांवल्श: वलस वरस्रो अस्य प्रत्यय: अकारलोप: इषेदस: नउक्तं सतवल्ससो नामवट इति पेचमस्कंधे सो इसो ध्याये
अप्रतोवरं यथा भवति नथापि रोहेति उक्तं विरोहरु हजन्मनि: ध्या.प. अ आशा ननु जन्मपरत्वं इ: रवस्य वडुधानमृतत्वाप्रति
वर्तक: मौषत्तमस्माद्दरेरासे घुषितिपापी शापा: कुनस्त: द्विपरिनाशेपानी चेन्नाप्रनादि कर्मवह्जीवाशनां मुक्तानां जलेति
मग्नस्यजलपानवत् सुखिनानां च सन्मार्गप्रवर्तना चैयां जयहीनानां च स्थाने तस्य मयुदृत्यभजनानंदयोजनेलीलापायुज्यते सम्यक्
दर्धमाशापनात् सिक्षाछंदोज्योतिषाणि स्यष्टानि: कल्प: देववर्हिशतवल्शं त्योविरोहेत्याह मैप्रजायैवर्हि: प्रजानां प्रजननायेति
स्वराजननायस्वरा: चितइत्यंतोदात्तं नंदेवश इरपवर्हिषासमास: वकाररउदात्त: छेदसिचेति वा द्वितीयोवकारउदारसदाचारा

न्तः अन्तोदात्तं पदं विरोहेत्यत्र मध्योदात्तता छंदसि चेति सूत्रेण अयं च विकल्पः माधवीयो देववर्हिरित्यत्र मध्योदात्तो केनामेत्रितस्येति सू-
त्रेणाद्युदात्तता पूर्वत्रिवाकगतास्पार्श्रियाइत्यस्य पदस्य परत्वे नाष्टमाध्यायोक्तेन आमंत्रितस्येति सूत्रेण निघातः इह तु पदात्परत्वेन
वाक्यादिविद्त्वात् शतवल्शमित्यत्र बहुव्रीहि प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शतशब्दस्य फिट्स्वरः अथ सुत्पत्तिपक्षे
समासस्वरापेक्षया विशेषसूत्रेण आद्युदात्तता तद्विषयस्येत्य समासविषय अन्यसमासविषये वा बहुव्रीहि स्वरः मध्योदात्तः
नेति पदत्रयस्वराः सुत्पत्तिपक्षे तत्पुरुषस्वरः आद्युदात्तश्चेत्पराद्युतता उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं स्वरितात्सं-
हितायामिति प्रचयः बहुव्रीहिस्वरः संज्ञोपमेययोर्बहुव्रीहाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत् षष्टी
समन्यशीतिनवतिसनमिति हुटीशब्दाः एतेनिपात्यंते आद्युदात्तः स्वरः अन्तुदात्तं पदं उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्संहिताया-
मिति प्रचय तदस्य परिमाणमिति सर्वे निपात्यन्ते संख्येयशब्दा मध्योदात्ता अनुदात्तं पदं उदात्तस्यैत परस्य संनतरः उ-
दात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वंमिति देववर्हिः शतवल्शविरोह सहस्रवल्शा इति अग्नेर्नयी शब्दः अत्र पनसा समाप्ति पूर्वत्तु
चिदम्बसान् पश्चात्तु कृताधुकी मीमांसाविचाराः पूर्वसंमतस्य विचाराः मीमांसाप्रयोजनानि पूर्वमीमांसा का कासुश्रीयदाया
यैकृतानि तथाद्य गत्सु पस्थे तद्विषये विवादे मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ता इत्य सुमक्ति मार्गप्रथक् शब्दरण मार्गोपदेशे किं कारणा
मित्यत्र विचारः प्रथमकांडे प्रथमप्रपाठके शयने अन्यगृहे षष्ठप्रपाठके इदृशाणा मार्गोपदेशारण आचार्या इति फलिष्यति श्री कृ-
ष्णहर्दविन्वात् उपस्थेयेऽग्निनोपस्तेया इत्यादि मंत्रष्यायेन्वै स्वल्पं हविरा हृत्यायैनं याचत्रिसइम्वे तमुपार्कन्वैत्य यथोक्तोदेवा
नहरहर्याविवप्यतीतिनस्मान्नोपस्थेयो योऽस्वल्पाहुराशिः ये वै कं यतमानो यजते इत्ये पारवत्तु वाऽस्माहिता गनेरा ईर्यदत्रि-
मुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयइति उपतिष्ठत इत्यत्र प्रकाशनस्येयो ऋषिभिः सूत्रेणा तिष्ठते परस्मैपदिनोप्पात्मनेपदं तत्स्वरा

तर्पार्थि. ररामार्गे वाच्यकत्वं एतदर्थेकादुपस्थैयइत्तमित्यस्याशेप्पे प्रत्ययः एकं यथाभवतित्तथा यतमांनइति तरीयाध्यायः अग्नियजतो
१३२ ग्निषेतस्यगान्यागारेवासरमार्गेणयजतइत्यस्यभजतइत्यर्थेतु स्वर्गहेतूजगदिभि नतुगृहेपिचमहामंत्रौ राजोपचारादगत्वाग्ना
रस्यतदीयत्वे तत्रसररतामार्गोभवतितवेत्यत्रभवतीत्याह इत्येषेति तदीमद्भो स्वर्गमविशतामितिस्फुटं माधवीयेयजुः प्रका
शेतु अग्निकरणारचनाश्रौतीतितत्रापियतमेवयुक्तं अग्नस्यायमर्थः प्रतिदिनं सायंप्रातरग्निहोत्रं अनुष्ठानत्वंउपप्रयंतो
अध्वरमित्यादिभिर्मंत्रैरग्निप्रार्थनात्मकरणमुपस्थानं कर्तव्यं नवेतिसंशयः नवकर्तव्यमितितावत्प्राप्तं कुतः उपस्थानेता
न्तेरूपद्रवमसंगात् तथाहि आयुर्दाग्नेस्यायुर्मेदेहिवर्चोदाग्नेसिवर्चोमेदेहि तनूपाग्नेसितनुवंमेपाहि इत्यादिषूपस्थान
मंत्रेष्वायुरादीनिवहूनियाच्यंतेतत्रयजमानः स्वल्पं हविर्दत्वावहूनियाचमानाः कथमग्निनबाधेत लोकेपियः कश्चिदरि
द्रोमनुष्यो यत्किंचिज्जीरफलादिकंमनुष्यायैवदत्व - - - - - - मुपनीयदत्वा तं राजानं प्रति स हस्त संख्याकं धनं या
चतिसचयाचकःस्तं राजानं पीडयत्येव सचराजातस्मैकुप्यति यदामनुष्येष्वेवंतदाकोनामअस्यादिदेवान्महाप्रभावा
न्प्रतिदितियाचितुंधष्टोभवेत् तस्मादग्नेरुपस्थेयइति पूर्वपक्षे प्राप्तेराधांतोविधीयते इदंमेस्यादिदंमेस्यादित्येवस्वा
मीष्टमखिलमाशासितुमेवयजमानः प्रजापतिरूपमिममग्निं यजते अग्निनाप्येवं यजमानस्य मंत्रैरुपस्थानमेवयस्तीः नचात्र हवि
ष्टोल्पत्वंशंकनीयं मंत्रसामर्थ्येनवहुमानत्वात् तथाचव्यपतेर्धान्यमसिधेनुर्हि देवनिन्याह एतस्याययत्नषोवीर्येणाया
वदेकादेवताकाम्यतेयावद्देकादेवतावहुतिः प्रथितेनाहितदत्तिपत्नावदेवस्यात् याबजुहोतीतितस्मान्मनुष्याणांक्रयवि
क्रयाविवयजमानदेवतयोर्व्याजतत्फलत्वे विस्तंभेणाव्यवहर्तुं शक्यते अन एवभगवद्गीतायांतृतीयाध्यायेकर्मानुष्ठा
नकर्तव्यताप्रसंगेस्मर्यते देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयंतुवः परस्परंभावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथेतितस्मा

हविषोऽजंभीरफलादिवैषम्येनोक्तदोषाभावात् अग्निहुतस्यैवमेवेति सिद्धांतः उपप्रयंतो अध्वरमित्यादिमंत्रास्संहितायांपंचमप्रश्नेपंच
मानुवाकादिरूपाः तेषु चैतत्पत्रन्तस्यैव धनशब्देधीडः अनादेरेस्वाऽत्रा अग्निं धारयेतनु प अग्निनं तु देवाभावयेतितत्रप्रतिबं
धकाभावोयेसिति तस्माद्र्प्ययनेनान्तत्रजाप्यस्तोम्या हुमोहरहरुपतिष्ठते इतियोहरहरुपतिष्ठते तत्रपुरुषेशरणमर्गी
येजामि मनुरश्वदने स्वाःपःसेः जपतिद्रनु वाहुदुलकादिर्धे अप्रीसाकुलेरखौचनस्ति याप्रतिबन्धोमात्र जामिःस्वस
कुलस्त्रियो मुपासुजुहिति सोऽर्तुकोऽकोयरगादि यनमंत्र इत्युक्तत्वाद्भूरिस्तत्र न शक्नोति कर्तुंवंध्यां कुतोपरइत्युक्तं तथा
ग्निचयनगतस्य कस्यचिन्तस्यो दैवताविशेषविचारितः वायव्यः कार्यः प्राजापत्या इत्यादु यद्वाऽयं वां कुर्यात्प्रजापतेया
दिति अग्निचयनमग्निप्रवेशार्थं लेष्याग्नि कालिरष्टमुपप्रतिकृत्तजप्रजापतत्ता अमोहा प्रजापति भियात् नन्तुतर्हीन्यप्राप्ति
प्राप्तिबाधः भवतु चितसोधकः कर्मणि चितमुपधानंतरं जातमकेरवैधप्रकारेभ्यो यपोगोन्नगः तत्रैव तृतीयेऽनुवाके चीय
मानस्याग्नेरधोमुखत्वमूर्ध्व मूर्धमुखत्वेचेति विचारितं शेत्तावग्निर्नोमं वेतिन्यहन्त्यैगिः अवेक्षा उत्तमा इति षष्ठकांडस्य
प्रथमप्रपाठके चतुर्थानुवाके होमो विचारितः शेत्तवाग्निरेव दांति होतव्यं संदिग्धं स्यगद्गदनमयेनवा पिति स्थहगदेश्च तत्रै
नवमानुवाके ऽसौ तत्र सोमेयतिनं तत्रागन्दिकं अपनेयनवेति विचारितं शेत्तवाग्निनो वदंति विचिन्त्यः सोमान्नविविस्याइति
तस्मिन्नेव कांडे तृतीयप्रपाठके षष्ठमानुवाके अध्वर्युयजमानयोः पशुस्पर्शो विचारितः अस्तावग्निनो वदंत्यन्वारभ्यान्वारभ्यमिति
स्यैव पंचमे प्रपाठके नवमानुवाके सोमयागस्य तृतीयसवने हारियोजन नामकं ग्रहं प्रति होमो विचारितः तं व्यचिकित्सञ्जुहवानीमा हैयामि
ति संहितायां चतुर्थे प्रश्ने षड्विंशानुवाके हरिरस हारियोजनमप्यादितं बलतिसमयेरदं तु प्रवते पूर्वब्राह्मणत्वात् तत्रैव षष्ठप्रपाठके
तृतीयानुवाके देवमग्नानामकं मुनिं प्रतिसापान्यहव्यनामकोमुनिः प्रघ्र यज्ञांगे देवाग्नानुविदन्त्ये तन्मंत्र होमे सोमयागसमा

न्यायि. पितवानसियजमाने वेति प्रश्नार्थः स प्रश्नस्तावं श्रूयते वासिष्ठो हसात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्संजयान्बाहुयाजिनो यीयजो यज्ञे
१३३ यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा यज्ञपतावितीति सप्तमकांडस्य प्रथमप्रपाठके सप्तमानुवाके --- त्रिरात्रनामकस्य यागस्य दक्षिणासहस्रे
गोसहस्रे चरमधेनोरनुगमनं वेति विचारितं सहस्रमं सहस्रतमान्वेती सहस्रतमो ऽस्य सहस्रप्रमासीति अत्रैव पंचमप्रपाठ
के सप्तमानुवाके गवां गमनं विकृतिरूपस्यो त्सर्गिणामयनस्य संबंधि किंचिदहः परित्याज्यं न वेति विचारितं उत्सृज्या
मिति मीमांसंते ब्रह्मवादिनः त्सदृदाडुतः ऽत्सृज्यमेवेत्यमावास्यायां च पौर्णमास्यां चेति एवं ब्राह्मणांतरेष्वपि विचारा दृष्ट
ष्टव्याः न देवं वेदवादिनो विचारपूर्वकेष्वनिर्णये तात्पर्यानिश्चयदर्शनात् सर्वोपि वेदो ऽर्थविचार्यनिर्णीतव्य इत्य
वगम्यते तथा सति पुनः संशयो नोदेतीति अन्यथा कदाचित्संबुद्धौ पूर्वपक्षः प्रतिभाने सति विपरीतनिर्णयः संभ
वो वा प्रसज्येत अत्र तत्त्वोक्तं धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यतीति स्मृ
तिरपि आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति सार्वज्ञ्यानं तस्माज्जैमि
निबादरायणाभ्यां मीमांसा प्रवर्तनीया येष्वपि वाक्येषु संशयो नास्ति तेष्वपि मीमांसया किंचिदपूर्वं जन्यते अत्र तत्त्वस्यैते
यस्त्वव्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसते ऽध्वरं तावुभौ पुण्यकर्माणौ पंक्तिपावनपावनौ इति तस्माभिस्त नदनवाक्येषु सं
भावितमिमांसो दाद्रियते प्रथमं तावत् सर्वे ऽध्वरं तावुभौ पुण्यकर्माणौ पंक्तिपावनपावनौ इति तस्माभिस्त नदनुवा
केष्वसंभावितमिमांसो दाद्रियते प्रथमं तावत् सर्ववेदसाधारणाद्विचारानुदाहरिष्यामः यदुक्तमलौकिकार्थबोध
को वेद इति तत्र वेदार्थो द्विविधः धर्मो ब्रह्म च तयोर्धर्मं प्रति विचारितं प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव तत्र प्र
त्यक्षादेः प्रमाणत्वात् मे यो धर्मो वभाषते वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ ऽप्रसक्तज्ञानुमानादिस्तेन विध्येकमे

यतोऽति स्पष्टार्थः अपूर्वविध्येकमेयतावत्तरणा अपर्णाम् सत्त्वं प्रयोगसूत्रे माधवीयेनया च बुद्धिगृहीतसत्त्वजन्यसंज्ञापूर्वकविधा
दिसंमतमितिभावः वस्तुतस्त्वं प्रत्ययोर्वं विचारितोऽप्रसत्त्यमेयत्वप्यस्य किंवा वेदैकमेयता घटवत्सिद्धवस्तुत्वात् वस्तुत्वेनापि
मीयते रूपलिङ्गादिराहित्यान्नाप्यमं न तयोर्ज्ञाता तत्त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्तवेदैकमेयतेतित्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रु
तिर्विरुद्धा तस्माद्धलौकिकार्थबोधकोवेदः तस्य प्रामाण्यं विचारितं वेदवाक्यं प्रमाणं स्यान्न वा नास्य मानता प्रयक्तसंके
तविषयान्मे सत्त्वविवर्जनात् वेदापि सत्त्वेव वाक्यार्थे संगतिप्रयक्तगृहीतत्वा ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः लोकसिद्धं
पुरस्कृत्य वैद्यकोबोधयते यथा अन्तरस्वसिद्धांतकौमुद्यादौ वेदादौ च प्रत्ययः कार्यविम्प्रयक्तदृश्यंते इति अग्निमीलेपु
रोहितं इषेत्वादिपदानां स्वार्थेसहसंगतिवृद्धव्यवहारैर्गृहीतेतिपदार्था बुध्यंते ज्योतिष्टोमादि वाक्यस्य सेत्यज्ञानादि
वाक्यस्य च स्वार्थौ ध्यांधर्मवृत्त्यां संगत्येरगृहीतत्वा इति प्रयक्तसंकेतापेक्षाः तस्मात् न वेदत्वे तस्य प्रामाण्यं नास्ती
तिचेत् मैवं लोके तावत् गवादिपदानामेव स्वार्थे संगतिर्गृह्यते नतु गामानयेत्यादिवाक्यानां तथापि वाक्यार्थो वृद्धचत
एवत द्वेऽपि बोधसंभवादस्त्येवनैरपेक्ष्यं वृद्धव्यवहारे लौकिकयोरेव पदपदार्थयोः संगतिर्गृह्यते ननु तथापि वा
(क्यार्थो ऽध्यतरएवतद्वेऽपि बोधसंभवात्) वैदिकयोरिति शंकायामपि तुष्टिदं विचारितं लोके पदपदार्थौ यौ तावेव वेदेष
वा तौ वर्णैक्यत्वात् पदैक्यत्वं कस्मिंश्चित्कैरूपं भिन्नताप्राणिक पदभेदेन तदर्थो भिन्नतया विधः रूपभेदात्पर्यंभिन्नयुक्तत्वा
दिभिदा स्फुटा वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां भिन्नौ कुतः रूपभेदात् ओत्तरणा इति लौकिकपदस्य रूपं वेदेऽओत्तरणास
पितरः इत्याम्नायते अर्थभेदात्पत्तिर्यस्य वा च लौकिकअन्नावकवहंतिवेदेतु उत्तानादिदेवगवावहंतितोश्रुतेः पूर्वपक्षस्तु
परएव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः कुतः प्रत्यभिज्ञानात् यथाप्रयोगजरागांपुरुषाणांभेदेप्येके कपुरुषस्यबहु

नवार्थि. क्त्वंउच्चारणभेदेपितएवेतेवर्णाइत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानात् वर्णैकत्वंनित्यत्वावादिभिरभ्युपगतं तथागवाग्न्यादिपदानां
१३४ लोकवेदयोरबाधितप्रत्यभिज्ञानात् पदैकत्वं क्वाचित्कोरूपभेदोबहुतरप्रत्यभिज्ञयाबाध्यते अतएवबहुनाद्यर्थभेदक्वाचित्कः
भिन्नः अर्वाक्उतानहतइत्यादयोप्यभेदोनास्तितस्मादभेदाद्वेदे प्रथक्त्वप्रतिर्नापेक्षिता तथाचोक्तं लोकावगतसामर्थ्यशब्दो
वेदेपिबोधकइति रूपभेदत्वदमित्यादिःस्फुरेत्यतःसिद्धान्तः प्रत्यभिज्ञातुसाजात्यमवलंबते कर्तृदोषादप्रामाण्यंवारयितुं
मिदंविचारितं पौरुषेयंनवावेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयताकाठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वाचान्यवाक्यवत् समाख्यानंप्रवचना
द्वाक्यत्वंतुपराहतं तत्क-तुपलंभेनस्यात्ततोपौरुषेयतेति वाल्मीकीयवैयासिकमितिसमाख्यानात् रामायणभारता
दिकं यथापौरुषेयंतथाकाठककौथुमं धर्मेतैत्तिरीयमित्यादिसमाख्यानाद्वेदःपौरुषेयः किंचवेदवाक्यंपौरुषेयंवाक्यत्वात्
कालिदासादिवाक्यवदितिचेत् सर्वसंप्रदायप्रवृत्त्यासमाख्योपपत्ते वाक्यत्वंहेतुस्तु अनुपलब्धिविरुद्धकालात्ययापदिष्टश्च
यथाव्यास वाल्मीकिप्रभृतयःतत्तद्ग्रंथनिर्माणकर्तारः कैश्चिदुपलब्धाः अन्यैरप्यनवच्छिन्नसंप्रदायेनोपलभ्यन्तेतेनत
थावेदकर्तापुरुषःक्वचिदुपलब्धः प्रत्युतवेदस्यानित्यत्वंश्रुतिस्मृतिभ्यांपूर्वमुदाहृतं परमात्मातुवेदकर्तापिनलौकि
कपुरुषःतस्मात्कर्तृस्मरणाभावादिहेतुनास्यप्रमाण्यसका नेछैतेषुविचारेषुब्रह्मस्मरणेमानान्तरगोचरत्ववैयासिके
शास्त्रेप्रथमाध्यायप्रथमपादेइतःप्रथमपादादौ तस्यतस्यप्रमाणत्वनस्यवेदस्यभागद्वयंकल्पसूत्रकारआह मंत्र
ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति तयोर्मध्येमंत्रसामान्यस्यमंत्रविशेषाणामृगादीनांचलक्षणं तृतीयाध्यायस्यप्रथम
पादेविचारितं अहोबुध्नियमंत्रंमइतिमंत्रस्यलक्षणं अस्तिनास्तीति नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् यजिकानां
समाख्यानंलक्षणंदोषवर्जितं तेनुष्ठानस्मारकादौमंत्रशब्दप्रयुंजतइति अप्राधान्यप्रकरणादिदमाम्नायते अहे

बुध्नियमंत्रं मे गोपायेति तस्य मंत्रस्य लक्षणं नास्ति कुतः अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् विहितार्थस्याभिधायको मंत्र
इत्युक्ते वसंताय कपिंजलानालभत इत्यस्य मंत्रस्याविधिरूपत्वादव्याप्तिः मननहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽपि अतिव्याप्ति
रिति चेन् मैवं याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् कर्मकरणाः शब्दो मंत्रत्वमाख्यातेषु द्विविभागः इति सूत्रे तथ
समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति उरु प्रथस्वेत्यादयो मंत्रा अनुष्ठानस्मारकाः अग्निमीले पुरोहितं इत्या
दयः स्तुतिरूपाः इषे त्वेत्यादयस्त्वाऽऽख्याताः कल्प्याख्यानोपेताः अथवान्ता शब्देनान्तेनाख्यायंत इत्याख्याताः अग्नआ
याहि वीतय इत्यादयः साममंत्रा गानोपेताः एवमन्येषूदाहार्याः पादबद्धेष्वनेन विजातीयेषु समाख्यानं मंत्रशब्देनेयं वस्तु
नसु कर्मकरणाः शब्दो मंत्र इत्येवं सम्यग्लक्षणोपपत्तेरयत्नावह एवमृक्सामयजुषां लक्षणसांकर्यादिति शंकने पादश्च
गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्येतस्य संकरतीदृश्यायने अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः ऋचः सामानि य
जूंषि पश्यति त्रीन्वेदान् विंदतीति त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति सांकर्यस्य दुःपरिहरत्वात् अध्यापक
प्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पठितो मंत्र ऋगादिरूप इति हि वक्तव्यं तच्च संकीर्णं तथाहि अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि हविर्धानस्य
प्रोक्ष्यमाणस्यानुब्रूहीत्यादि यजुर्वेदे संप्रति पंनयजुषां मध्ये पठितं न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति सप्रयत्नेन न द्वा स्वरेणोच्च
वहनत्वात् सावित्र्यर्चे निहितोऽस्मरं एतत्साम गायन्नास्त इति प्रतिज्ञाय हावुहावुरित्यादिकं साम यजुर्वेदगीतं अग्नि
नमसि अच्युतमसि प्राणाय त्वा सिन्त मसीति श्रीरिण यजुषां सामवेदे समाम्नायेते न सांकर्यमस्ति लक्षणापत्तिश्चेन्न पादा
दीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् पादेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मंत्र ऋचः गीतरूपा मंत्रास्सामानि वृत्तगीतिविवर्जितत्वे
न प्रश्लिष्टमं पठिता मंत्रा यजूंषि इत्येवं व्यवस्थितं लक्षणं प्रथमाध्याय द्वितीयपादे मंत्रेष्वभिहितं मंत्र उरु प्रथस्वे

वेदार्थ. तिकिमदृष्टैकहेतवः यागेषु तु पुरोडाशप्रथनादेरवभासकाः ब्राह्मणेनापि तत्सद्भावात् मंत्राः पुण्यैकहेतवः अत एवास्य दृष्ट
२३५ त्वात् दृष्टं परमदृष्टत्वात् इति उरु प्रथस्वेति मंत्रः कश्चित् तस्यायमर्थः भो पुरोडाश त्वमुरु विपुलतया यथा भवति तथा क
पालेषु प्रसरेति ईदृशा मंत्रा यागप्रयोगे प्रचार्यमाणा अदृष्टमेव जनयंति न त्वर्थप्रकाशनं (उरु विपुलतया यथा भवति तथा)
(कपालेषु प्रसरेति) नापि तदुच्चारणं पुरोडाशप्रथनलक्षणार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात् उरु प्रथस्वेति
पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणवाक्यमिति चेत् नैतद्युक्तं अर्थप्रत्यायनदृष्टे प्रयोजने तस्य संभवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयि
तुमशक्यत्वात् यस्मात् दृष्टार्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मंत्रोच्चारणस्य प्रयोजनं ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसं
भवे मंत्रेणैवानुस्मरणीयमिति योऽनियमः तस्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु ननु मंत्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं क्वचिद्दृश्यते
तथाहि देवो वा विष्णु उत वा पृथिव्या महो वा विष्णु उरवांतःरिक्षात् हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैरा प्रयच्छ दक्षिणादोत स
व्यादित्यस्मिन्मंत्रे माधवीयवेदार्थप्रकाशे धनेधनमाभ्यामित्ययमर्थः प्रतीयते अनुष्ठेयार्थः तु शकटविलोक
स्यापनाया भारभृतकाष्ठस्थापनं तत्त्व ब्राह्मणेन विधीयते दिवो वा विष्णुउत वा पृथिव्या इत्याशीर्पदया दर्व्या हवि
र्धानस्य मेथीं निहंतीति नायं दोषः अस्याधिकरणस्य द्वितीयवर्णकरूपस्य लिंगविनियोगविषयत्वात् उ
दाहृतस्तु मंत्रः श्रुत्या विनियुज्यते तदेतदस्मन्मतं स्वयमतं जयस्मृत् कृत पूर्वमीमांसापादेन दर्पशास्त्रादिति सू
त्रेऽस्ति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे मंत्रे त्वन्यदि चारितं देवाश्चयाभिर्यजते इत्याऽऽख्यातं तु मंत्रगं विधायकं
न वाक्ये वैतत् समस्तत्वात् न विधायकं पद्य वाक्येः स्मरणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधं ततः प्राप्यानप्यभिधानं च प्रधानगुण
कर्मणोरिति अयं मंत्र आप्यायन्तेनानश्यांहि न दधातिनसुरो नैनमस्य मित्रो व्यथिरा दधर्षिति देवाश्चयाभिर्यज

तेददातिचज्योगित्ताभिः सचतेगोपतिः सहेति ऽअयमर्थः प्रयोगप्रवर्त्तकस्य व्यापारान्विषयः विधिस्तु प्रवर्त्तकः अर्थसि
द्धोतेनैवप्रवर्तनत्वात् कृतिसमये प्रवर्तकत्वं व्यर्थं किंतु प्रमितिमेव जनयति विधाय कुर्यादिति तस्मान्मंत्रो न विधा
यकः यत्तु गा ददातीत्यत्र बंध्यादि प्रयजनेनस्यगाव्यर्थेन नस्यन्ति तस्करोपि स्वार्थं नस्या पपतिनगद्दृष्टान्तोऽयमर्थे
सत्रुरूपापिव्यथिः व्यथः नासां धर्षणां न करोति किंतु गोपालो रुद्रः गोपतिर्देव मंभ्यो याभिर्गोभिर्देवान्यजते
याश्चगाब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोके संचितः इति ऽअन्ये तु यथा व्रीहिराजगतमाख्यातपदं प्रधान
गुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकं तथा मंत्रगतमपीत्येवं यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् सतिहि य
च्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते न तु विधायकत्वं यच्छब्दादेरित्यादिशब्देनामंत्रणे तम पुरुषाद्यपुरुषो
भवति यजुर्वेददाती सुहाहरणं ऽअत्र संदेहः यथाहृदसशतं ददाति अग्रउत्तरं ध्यामालभेतेति विधायकं तथा अत्रे ऽप्र
पियजते ददातीति विधायके उत नेति किं तावत् प्राप्तं विधायक इति तदाह विधिमंत्रयोरैकार्थ्ये प्रवर्त्तकत्वं तत्र हे
तुरेकरूपत्वात् ऽअपिवेतिपक्षं व्यावर्तयति मंत्रोऽभिधानवाची केवलं धर्मप्रमितिमेव जनयति न विधायकः तत्र
हेतुः प्रयोगसामर्थ्यान्मंत्रोऽभिधानवाचीस्यात् ऽअपि वेति पक्षं व्यावर्तयति मंत्रोऽभिधानवाची केवलं धर्मप्रमितिमेव
जनयति न विधायकः तत्र हेतुः प्रयोगसामर्थ्यात् मंत्रस्तु प्रयोगे समः २ वाक्यवस्येत्यामंत्रणं ऽअग्नये जुष्टं निर्वपा
मित्युत्तमपुरुषः तस्माद्वाक्यात्तस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येव द्वावपी प्रकारौ न भव
तः किंत्वभिधायकत्वमिति तृतीयप्रकारः ततो मंत्रगतमाख्यातं न विधायकं प्रधानगुणकर्मणोस्तु लक्ष
णां वक्ष्यत इत्याह एवमेतैर्विचारि रयं निर्णयः प्रकृते संपन्नः इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ विहा प्रोक्तिपरामितिका ऽइत्य

नवार्थि· गतवाक्यस्य नास्ति पृथक् संकेतोपेक्ष अत्र प्रौ पदपदार्थौ अप्रलौकिकवैव तद्वाक्यं चापौरुषेयं एवं सति प्रयुक्तं समाम्नातं मंत्रस्य
१३६ र्त्तनस्मरणं निर्दोषत्वात् मंत्रस्यानुष्ठानकाले स्वार्थस्मरणं प्रयोजनं मंत्रगतं वाक्यवस्य सविता प्रार्पयतु त्विस्यादिकं नवि
धायकं विधायकमिति द्वादसाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितं पर्वणि नाधीतव्यमिति विषयवाक्यं एवं विधान्यन्यापित
त्रविशेषय: एतेषां मंत्राणामध्ययनकाले ये स्वधर्मा अनध्यायादयः ते कर्मकालेपि स्युर्न वेति मंत्रप्रयोगार्थत्वात्क
र्मकालेपि प्रयोगात्तत्रापि स्यु नैवं प्रकरणादेते धर्मा: स्वाध्यायविधिविहितस्य ग्रहणस्य स्याविघ्नसमाप्त्युपकारेणां
गभूता: क: प्रसंगो यत्कर्मणि धर्मा इतर: तस्मात् प्रतिपदादि पर्वकाले नास्ति निषिद्धा: मंत्रा पठनीया: शब्दरूपा: मंत्रा वैदि
कत्वात्स्वरयुक्ता स्तेषां स्वराणां भाषास्वरापेक्षिता: लोकसिद्धं पुरस्कृत्य वैदिको बोध्यते येनेति दाहभाषास्व
रोपदेश एरवत् प्रावचन प्रतिषेध: स्यात् भाषास्वरोपदेश: स्वरप्रक्रियायां व्याकरणेऽस्ति तत्र एव वत् एतेयथा...ब
स्यायापुत्स्य स्त्रीनेन वमस्कंधेत्ति तथा वैदिक: स्वर: बाहुलकार्ये भाषास्वरात्तत्काले वैदिकस्वराणां तरं प्रयोजना
भावान्नेत्युभयं रति प्रावचन प्रतिसेध: स्यात् प्रावचनशब्देन वैदिकस्वरार्थस्वरानुसंधानेपि कैं न भाषाषेद इत्युक्तं
भाषास्वरोपदेशे चैवं प्रावचन प्रतिसेधादिति पाठे भाषास्वरोपदेशे च क्रमरात् क्वचिद्वेदे स्वरानुपदेशे एवं प्रकारवा
चीक: प्रकार इत्याह प्रवचनत्व प्रतिशेध: स्वरप्रवचननिषेधश्च वैभाषिकस्वरा: प्राप्तास्तनिषेध छंदोगा बह्वृचश्चे
वनथावाजसनेयिन: उच्चनीचस्वर प्राहु: सर्वे भाषिक उच्यते वैदिकस्वरोद्देशेन भाषास्वराश्चापीति प्रसंग: यथा तैत्ति
हहानस्यन्योसीति ब्राह्मणमात्रोत्पन्ने मंत्रे कश्चित्प्रावचनिक: स्वरोस्ति अत्रो हे दितिपहाहै भाषिक स्वरे रुह इत्य
न्ये नत्कुह स्य मंत्रसासंस्कारेष्वातिदिष्ट पदार्थेषूक्ते स्वयथाकथंचित्स्वरविषमत्वेपि वैभाषिकस्वरस्य निर्विषयत्व

मित्वात्संबंधात् मंत्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्राप्यप्रवृत्तेर्भाषिकश्रुति भाषास्वरोपदेशोऽप्यथा विभाषा भाषायां सुपि परे सर्वश
ब्दस्यादिकदात्तः स्यात् सर्वैर्न देतिय ससेति भाषास्वरं पुरस्कृत्य मंत्रोपदेशः वा स्यात् प्रावचनप्रतिशेषेऽथे न विकल्पः एव
दित्येव ननु गौरवं भाषास्वरपुरस्कारे कवलछंदः स्वरो कौ लाघवमिति चेन्नत्राह नाभ्यासिकस्येति नत्र भाषिकस्य भाषाया
संस्कृतः संस्कृतं भक्षाः इति भाषायां संस्कृते भेदे वेदे तु भाषया संस्कृते छंदस्यपि स भाषिकः नभ्यासिको भाषकः नप्राभा
सिको नाभाषिकः तस्य तथा च भाषया संस्कृतस्य मंत्रस्योपदेशः स्यादिति हि तात्सेसा तथा चाचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतेन के
त्रपाप्यातं छंदोगपालाघवमप्रयोजकमिति भावः भाषिकश्रुतेरभिप्रायमाह प्रायापतेरिति स्वरैः वैदशब्दा भेदो भवति
तेषां प्रोहेदित्यस्याभावा द्वेदस्वभेदस्य प्रायापतेर्भाषिकश्रुतेरभिप्रायमाह प्रायापतेरिति स्वरैः वैदशब्द भेदोभ
वति तेषां प्रोहेदित्यस्याभावाद्वेदशब्दभेदस्य प्रायापतेर्भाषिकश्रुतिः छंदोगा बहूच अवोतिश्रवणं वैभाषिकस्वरे
तदभावे च नियामकमाह विकारणागन्तु हरणे विशेषणाकारणानां भगवद्दिष्टादीनां प्रासमंत्र हरणे वैभाषिकः
स्वरः यथा यद्यपि यज्ञस्य संततिरसौम्य यं तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्रो मंत्रस्त्रैस्वर्येणाम्नायते तथापि सोमायप्रो
क्षमाणाया उ -- ब्रूहि इत्यादीनां बहूच ब्राह्मणाधुत्यंना मंत्राणां अयं भाषिकः स्वरः छिन्नद्धि सं मार्जेमि उन्न
यति अस्यतीस्पहरणे तु पोपि हन्यत्र लोउ दर्शनात् छिन्नोसि त्यागदि पुलेड़ा अपरा अत्राभिवादी नाविधि वाचकत्वे
पितन्तसंवेधाद्वाक्यमपि विधिरत्येनमप्राप्ता विनिमिमांसककांरिकय पूर्वो विधिवाक्यं मंत्रब्राह्मणं रूपतं वेद
स्येति मंत्रत्वे नेति विधित्वं तच्च मीमांसार्थप्रदीपे सच वेदः पंचविधः विधिनिषेधमंत्रनामधेयार्थवादरूप पंचभेदा
दित्युक्तमिति मंत्रस्य कथं विधिवाक्यत्वमितिशंक्यां मंत्रत्वस्य व्यापकत्वे न व्यापकविधिवाक्ये सत्यात् एवं मंत्रत्वे

र्थवाहत्वमपि नामधेयत्वं तु विधिव्यापकत्वादि व्यापकाभिति न कुचोद्यावसरः तस्मात्तेपंचविधित्वमुपपादनसापेक्षं एवं यद्यपि त
थापि मंत्रो न विधायक इति व्याप्य मंत्रत्वावच्छिन्न मंत्रो न विधायक इति पूर्वपक्षकहृत्‌ कर्षकरणाः शब्दो मंत्र एव न विधायकः न
नु षडंगान्युदाहृत्य तान्निमीमांसायाः किं प्रयोजनमिति चेत्तस्वराणु वेदैकविषयत्वात्‌ तदुक्तं माधवीयेन सह पूर्वं ननु माधवीयेन
कैरउप्रोदनीयमित्युक्तत्वायस्तर्कैरोगतिस्पष्टमा मयथासडंगेध्येतव्ये वेदेष्वृनिभिस्तामांच्छिन्नतीत्यारीष्युपदनाशशांख्यं तथा
कात्यायनस्पात्रिमुख्यं नर्गनत्वेनमाधवाचार्यजल्पत्वान्महीधर व्याख्यानोक्तशमीशाखागतसतां तथा च सूत्रं महीधर्यो परार्णे
शाख्यंच्छिन्नतीशाखमिलीत्वे त्सूर्जेत्वाति - तम्मीतिधोभयोः साकं हत्वा तेन मयामीतिचोतरइति कात्यायनो कोरीति श्रुतिर
प्याधाने योऽसत्वस्थः शमी गर्भ आरुरोहत्वे सचः तं तेहरामी ब्रह्मरात्मज्ञि षेः केतुभिः सहोति ·· पाध्वर्युः शमी गर्भे
स्फरिराणी आहरति अयथस्समी गर्भस्येतिवाजसनेयपकं अस्वस्था हृदयवा हार्धिजातेष्वग्नेस्तत्स्यजिर्या ऽं संभरामि· इति
योनि ऽ समी गर्भमग्नये प्रजनयितवे आयुर्मेपिधेहु प्रायुर्मूर्जमांने इत्यररणी अभिमंत्य अस्समी गर्भोपि मेत्रामित्रनिरि
तिचेद्दोष उर्द्धमूलमधसाखमश्वत्थं प्राहुरिति गीतायामप्यश्वत्थप्राधान्यं तथा च माधवीये परार्णे शब्दो हि श्रुति अय
ताद्द्यपरः किन्तु परार्णपरः अतेजुप कोप्येवं सच्चात्स्वत्थ पर्णसाधाररणाः तत्वाप्येऽप्राधान मंत्राराणां विद्युदर्शीयोऽस्वत्थः
समीगर्भः इत्यादीनां मदर्शनाद्दर्श पूरर्णमांस मंत्राराणां विद्युदसीत्यादीनामग्निहोत्र मंत्राराणां धर्षिरसि षिरहलयधेभ्या
हीनां चादर्शनात्वेदेसाधनमीतिवाच्यं तत्रसंहितायां पाठक्रममात्रेणप्रयाग प्राप्युपावात्‌ चररणभ्य हेमीमांसाया
अप्रषांगे पूपाठानस्वप्रत्यर्थक्रमं पाठक्रमस्यानुष्ठप्रवक्ताप्यपटप्रमाणाकेः तच षडंगे वेदाध्ययनविधिः स्वाध्या
योध्येतव्य इत्यत्राजुस्तधर्मकांमाविमर्षितां कृतेरांउर्थत्वेनोपलब्धेः एवंचपागो - यथा महाभाष्ये क्रसैकत्वं गंतो

यइत्यादिभ्यो दृष्टिरादेजित्यादिसूत्रोदाहरणे — न चात्र सूत्रा उत्कर्ष एवं तत्र धर्म्यस्य उत्कर्षः क्रमानुरोधात् एवं चेषेत्वेत्यादि
मेन्नाराणां आधानप्रयोगे प्यो उत्कर्षः न तु ये ऽप्रस्रवस्यः शमी गर्भ इत्य — श्रुतो प्रयोगाभ्यावृत्तिर्नतु इषेत्वेत्यस्या आधाने श्रुत्य
उक्तेरिति चेत्सत्यं छेदनार्थमिषेत्वत्याहीनाप्याकृष्यानुकर्षो नत्वाहरणार्थमपिति वस्तुतस्त्वग्निर्देवानां प्रथमभागमेवत्वती
तिमुपपत्त्या हृष्वेहविषयत्वमापत्ति आहरणार्थेतु येऽप्रस्रवस्य शमी गर्भ इत्यस्याऽनुकर्षः अग्निहोत्रे तु यजमा
नाहिन्द्रूतो जोरमरराणय सुगार्हपत्यो विदहन्नराती उषसः श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् अग्ने सपत्नाऽं अपबोध
मानो रायस्पोषमिषमूर्ज स्मासुधेहीत्यस्य अनुकर्षो नत्वस्या अग्निहोत्र पदूनावनुकेरतोदेवभागमित्यत्र देवोयस्य
स्तभागः पयोपीति द्रव्यदेवतासंबंधस्योक्तेरग्निहोत्रे स्याऽनुकर्षः केनचिन्मेण तथाप्याग्निहोत्र पदूनावनुक्ते
रतोदेवभागमित्यत्र देवो यस्य स्तभागः पयोपीति द्रव्यदेवतासंबंधस्योक्तेरग्निहोत्रे स्याऽनुकर्षः केनचन्मेण तथाप्याग्नि
होत्रपदूनो पयसा होव्यामीति सायं कल्पेति न वास्याधाने तु उत्कर्षः आधाने यूपं यवमयं व्रीहिमयं वाप्लोदर्भि केचेति
नचैवं पाठक्रमोपष्टोऽस्ति शाक्यं अपष्टाध्यायकप्रयोगेषु पाठक्रमाभावादत्रापि तदभावादेर्यागेषु पाठक्रमस्तु हरिनाम की
र्तन फलफलकः तथापि वेदमूलत्वे षडंगानुत्पत्तमित्याग्रहे स्वाध्यायविधिमूलत्वमस्याः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुते
सुष्ठु सेम्नैर्नियमैः आसमंतात् अर्थतः शब्दतश्चान्वयतो महावाक्यस्याध्येयः तत्र महावाक्यार्थेऽपर्यवसानादेकवाक्य
त्वात्तत्र तत्पदार्थे न विधिना स्मृतिरिति स्तनाधिनां नीहूषडंगैस्तुतिः प्रतीयते एवमीषेत्वे त्युक्तं शाखाछेदनमंत्र वायवस्थेवा
यवस्थेत्यर्थवादः देवोवः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण इति विधिः इषे इति संकटे सङ्गाया प्रशस्ता विधिनान्वे
कवाक्यत्वादित्यनेन वायुतुल्यान्मानः उपवीजनं तु संतानकर्ती उपायवो मनुष्यास्थेति सो सार्थ कर्मधीनातोऽग्निष्टो

नवार्थ- मांगेर्गतानांज्योतिषांघेदनकर्म प्रकृतत्वमिति स्तुतिः एतादृशं श्रेष्ठतमं कर्मेति विधिनैकवाक्यत्वं अप्सलियसपतिर्नामकेषां
२३८ चिद्दईसतमां : इहामुत्रच तत्स्यंते ज्योसावत्सकृचिद्धवः इतिवाक्यात पशुपतिर्ईशानिके वकत्वात तेहिमानसो पूजावितानि
त्येहरेरपि हरत्वं स्वेषु संपादयंतं ततो वैराग्योत्कर्षवंतः उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यद्दीतिवेराग्यगीते वैराग्यत्वस्मरणा
त् भक्त्याहरिः पातुं शक्यः पातीशक्यः पातीत्तिपतिः हरेर्यस्तो ज्योतिष्टोमः समप्रसत्तावत्वात् समाप्तकानि संहितायांमिति
केषांचिदिति विरलभ्यां मान वेपलाशरस : ज्योतिष्टोमप्रतिपादक वेदवान् वेदगर्भत्वात् तदुक्तं चतुर्थस्कंधे वदवसा
नस्पतपः प्रथग समयं पयइति पात्रं स्वकलेवरइति पूर्वमुक्तत्वात् एवं सर्वैस्वमुष्यवसेनस्वेस्वे पात्र प्रथक् पयः स
र्वकामदुहा पृथ्वी दुदुहुः प्रभुभाविता मित्यत्रं वैस्स वा वनस्पतयो वटवसं कृत्वा दुदुहुरेवं वनस्पतिदेवताद्यो त्रेषादिकं
वत्सं कृत्वा स्वकलेवरार्थं पयः वसुदेवमन अनादिषि दुदुहुः नतोमांनवजाता एतदेवोक्तं वायुर्वाऽप्रंतरिक्षस्याध्य
क्षा इतिब्राह्मणेन एवंवापवस्येत्यस्य ब्राह्मणमुक्तं उपायवस्येनस्य ब्राह्मणं उपायवस्येत्याहि ऽपजमानायैवपश्
नुपद्धयनइति उपशब्देनतं तत्संतानकर्त्तनमानवार्य वेयर्थं पनेबा अत्रनंतु संतानकर्तृत्वेन परशुकामुपस्थिति
तेनगोश्वा एवपरावः अन्येतु प्रसवद्त्यत्र पर्यदासस्य प्रसिद्धस्याश्रयणात् पुष्पफलेरामपशुसंग्रहः तेनतस्पष्टं संद्
र्ष द्वयस्थलिके बीजमंत्र संतानकर्त्तनमयन्तेद्यानं करोति तदुक्तं विसर्गकर्मसंज्ञितनिरूपके चतुर्थस्कंधे अष्टं
स्वसके इमत प्रविष्ट श्वतुर्विधं उरमात्वांशाकेनअपोविड्वं सं उठ पंसेनमंतर्भके तथिकैर्मधुसारधंयस्मि
वैराग्यार्थ जीकत्वमप्युक्तं अत्र यथा संष्यमतुदेससमानामिति सत्रेराबाक्यद्वये गौराविधिव्याख्यानायवायव
स्येत्यत्र निमंत्रणाविधौलोट् उपेनपत्रामंत्रणाइतिबोध्यं अप्यवाध्यवेत्वेतिमंत्र इति प्रसिद्धं तत्रटलकृतिसंदेहेलेट्

प्रथमेविधेरुचितत्वं कृत्वा तदर्थवादशेषत्वादिति पूर्वपक्षे मंत्रेणात्र विधिः यजनेदानीमिति मंत्रगतेपदे तत्र प्रयाजविधिस्तच्छेषत्वेनदृष्टौ
यस्य प्रथमपादे विधिमंत्रयोरेकवाक्यत्वमेकशास्त्रादित्यधिकरणेचिन्तितं मंत्रो न विधायकः किंत्वभिधानपरवाक्यत्वादिति नयप्रयासत्वे
बाधकसत्त्वात् विधिस्तु देवो वरुण इति पश्चात् मंत्रत्वमिथोन्वेत्यादि कस्यार्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागेस्यादित्यत्र भाष्यार्थ
पादे भाष्ये प्रयुक्तं समुदायद्वयेमंत्रद्वयस्योपयोगो बोधश्च इति मंत्रद्वयमिथो नोन्वेत्वेति संमार्ज्यन्यत्र विशेषउक्तः धर्ममात्रे
तु कर्मस्यादिति दृते प्रयाजवदित्यत्र स्रुवं संमार्ष्टि परिधत्संमार्ष्टीत्यत्र द्रव्ये विकारो न जायत इति संस्कारकर्मत्वमेवानुतन्ने
तिसेदेह पूर्वपक्षमाह धर्ममात्रे तु फलं कर्मेणभवदनु न शाब्दः पूर्वस्मात्प्रायणनिषेधकः यत्र तु धर्ममात्रं क्रियते न तु द्रव्यविकारं
प्राप्नोति तच्च संमार्जनं न स्रुवोन्यभवती तस्मात्संमार्जनादिकं फलकर्मेति यथा प्रयाजानां द्रव्य संस्कुर्वन्ति प्रयाजादिना पुरोडा
सपर्यग्निकरोतीत्युक्त पर्यग्निकरणं तत्र हेतु अनिर्वृत्तेः नाहि संमार्जनादिभिः पूर्वरूपं तस्यानिवर्तते इति फलं देवताग्नि
त्यादि तदर्थं कर्म अनेन मंत्रेण देवोव इति विधत्ते अतः पुष्पार्थदार्थप्रकाशके न कुर्यात यस्त्वेषते सविधीयत इति स्ता
वकाकाक्षायां वायवस्थो पायवस्थेन्यते नार्थवादेनास्ति यत्त पन्तिनौमेत्ति वाक्यादत्र बाहाहीरित ज्योतिषीत्यवधा
रणा इत्यवादरूपेण वाक्यत्वेनानिष्पत्रूपेण सन्नानकृतव्यापादयन्वे विधिः प्रेरणामा ज्ञेतियावत नत्वस्यमंत्र
कुत स्य प्राधान्ये इतिचेन्न धर्मनिरूपणार्थत्वतः सिद्धस्य प्रेष्टतमस्य कर्मणो वैराज्ञ स्वधर्मरूपस्यो बधिविधिपालोधना
मंगलार्थ आदितो वेदनार्थं च मंत्रब्राह्मणयो वेदसमभेदमिति अथयथाकुत्र धर्मोनिरूपिताः स्युः अत्र पल्ला
सब्राह्मणेज्योतिष्टोम न्यं दर्श कर्ममार्गेण मोक्षात् योयमुक्त्वं सरणवस इति वाक्यात् निबंधेग्निहोत्रं तथा दर्श
पूर्णमास इत्युक्त पंचविधो हरिः स्यात्र निवेशनीयः वैराग्यरूपेण कर्मोद्दिविनिरूपणात् तदेतत्पंचमस्य तृतीय

पादे जैमिनिन्यायमालाविस्तरे त्रयोदशाधिकरणेऽन्योन्ति केमेस्तुयते एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति सिद्धं तेष्वेवं सूत्रद्व
यात्मकमधिकरणं अस्याग्निष्टोमो नैजं रूपमत्र पंचविधो हरिरग्नि रूपो निविसन इति अत एव चतुर्थसमाप्तो तस्माज्ज्योतिष्टो
मनाम्नां सोमयागानामेव फलसंबंधवगमाद्धि नयुक्ते सिध्येते ष्वेवं सूत्रद्वयात्मकमधिकरणं अतो द्वरकांडेवाती अतोऽज्यो
तिष्टोममात्मापतिस्य वायवस्येति वायवगात्रिगंधनकर्तारसन्निष्टः सत्तानुकूलोऽन्यापाप्य आज्ञात्ताबिषयमोरणाः विधौतेत्या
मध्यमपुरुषबहुवचनं वायवोऽन्योतोषि प्रस्तावित्रयलास देहान्मरूपज्योतिष्टोमस्य समस्तस्य नोतिपरस्य पलासस्याः
यंयोगहृदे ननुवायुनं क्रियाश्रयत्वेन क्रियाश्रयाऽन्योन्ति ष्टंयुक्तं ननुक्रियाश्रयानामिति चेन्न वासुदेवस्य चतुर्थस्कंधे सम्वा
त् करोमि कर्मेतिश्रुत्यनेरपिसत्वात् क्रियेत्तत्पत्रभावेसः सत्ताक्रियासमान्यं सत्ताभोनिर्विशेषं निर्विकल्पमिति दे
वकीसुतो वायवः क्रियाविशेषाणमनादयः स्नायसत्ता सामान्याक्रिया विशेषक्रियराधा गमनस्य सर्वे सर्वार्थवा
चका सर्वे सर्वमयमिति श्रुतेर्गमनं सर्वं वाचकं सर्वमयेच तथाच प्रयोगः आद्यगमनमारम्भयावत्पर्यंतं दशगणयुक्त
क्रियाः संप्रत्याभवेतिनावत्पर्यंतं मध्येमाकुर्वत् जगन्नाथपुरुषो नमपुरीतिष्टं संयोगानुकूलव्यापारवान् भवति न
क्रियाकलापमेलीकत्वन्तरागे देवदत्तो जगन्नाथपुरीं गच्छतीति नचायनयप्रयोगः सर्वे सर्वार्थवाचकाः सर्वेस
र्वमयमिति श्रुतिविषयत्वात् ननुवायुर्गमनप्रयोगमनवादिरूप इति चेन्न गमनाद्याश्रयत्वेपि कर्म रूपवासुदेवरूप
त्वात् नयान्वाक्रियारूपनं ज्योतिष्टिवासत्ता रूपसामान्य क्रियाश्रयाभवतः चतुरुक्तं चतुर्थेचतुर्विशेयः परंरहंसः साक्षात्त्रि
गुणाजिवसंजिताष्टिभि सत्त्वरजस्तमासिजोषाः रहंसोगमनादेः रहंतीति व्याससूत्रे गमनार्थत्वोके: रजः सत्त्वतमःसा
म्यावस्थारूपप्रकृते जीवित्वां संभवस्त्व सत्त्वरजस्तमांस्यात्मगुणाभूतादिन्न तत्त्वद्वारस्यापि जीवरूपाणि चतुर्थस्कंधे

एकत्रिशेच यथा नमस्य युक्रमः प्रक्रमा भवंतिभूमानभवंत्यनुक्रमान् एवं परेषहस्तरिण शक्रूपस्त्व भूरजस्तमसत्वमिति प्रवाहमनैक
मात्मानमशेषदेहिनां कालं प्रधानं पुरुषं परे शंस्वनं जसाध्वस्त गुणप्रवाहमस्मै कभावेन भजध्वमथा अग्रेनिजमनवशगम
मात्मनइत्याइत्यादिक पमकुं विश्वजे पुमांनरसत्तइत्यनां उकारपदप्रयोगात् प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदंतिवृत्तवादिनइति
गोपालतापिनीये श्रुतः तदुक्तं तत्रैव रुद्रगीते नमः पंकजनाभाय भूतसू[illegible]क्ष्मेंद्रियात्मने वासुदेवाय देवाइत्यत्रयत्नाना
वदुधा व्रतरागोमुखे विततान्वामध्ये कश्चित् भक्तिमेंतरासर्वस्वा युक्तान्यान्यं गजाम्बरराण वदयं मुग्गोगुप्रो व्याकतुंगुतप्रश
हव्य द्रव्यमन्तिस्वाहा यावा प्रथवीभ्यामिन्त्र संहितायां द्रव्यदेवता वसुधाम्नायाग इति नगप्रतंगेषनेन भगवद्दास्ताम
गवद्विषां वस्तात्वैव सर्वं कर्तव्यं श्वभिचार्यधर्मादिष्वन्येनापन्हानेन कर्तव्यः ध्वंसरामनाधर्मादि मार्गेषु सोभोपिनक
र्तव्यस्तत्रयं तापिनामिमन्त्रापिश्रेयं अप्रमोयतावडुपानं ज्योतिषमतैवप्रदर्शयिष्यामः यथैक वाक्यतनापतिपर्विस
गम्यास्यान् विसर्गपौरुषःस्मृत इतिवाक्यादुरुषात्मकयंजनतामहस्यनापकं पौरेनदेषःयद्दर्षतिमाहोमि ज्ञाप्येवस
मिधजायते नहस्वं कीर्यमाहस्म्यं ज्ञापकमेवंसर्वत्रस्तयमुधं नयान्चवहहाररायकश्रुतिः अयं वै लोकोग्निर्गौतमे
त्यादियुनिष्टव्यापारस्य प्रगोनयोवर्षतिमेघारजसावुना वर्षतीत्यपथवतौवष्यर्थव्यापाराश्चैनेकधा तथैव वैयाक
रणविवादात् अप्रयध्याकरणांसरस्कारोव्याकरणेन नधुधान्द्व्यनेयदनाशिनिदिद्ध् अप्रन्येभ्योपिदरयंतइति
कर्मीणा प्रत्ययद्रष्टन्ति इष्टि नि केचित् तत्रापि वासितप्रत्ययो दुर्हर्षयइतिमित्स्वं स्वामित्वस्यन्नामावेकवचइतिसर्वे
त्वाइति पदसंस्कार इयाविवाक्कि वाड्मयदः अप्रमाधिदमिष्ट एवंक्रमात्तस्त्रप्रवर्तितरीति वाक्यसंस्कारः अथवा
अप्रयंचीकृतरूपं हिस्रुसंनायकरस्याय स्वरोचिषे संकर्षणाय सूक्ष्माद्दुरंतायांत कायचनमो विश्वप्रबोधाय प्र

नवार्थि · प्रमन्त्रायां तराप्मने नमो नमो निरुह्यस्थिकिसेन्द्रियात्मने नसपरमहंसाय पूर्णाय निमृतात्मने स्वस्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं सुसिसदे
१४० नमः नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तेन वेनमऊर्जे इषे त्वा पत्तये यज्ञरेतसे ऋमिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने इतिमन्त्र
त्रतिष्ठनात्मन इत्यंतमोंकारस्य चत्वारः पदाउक्ता वासुदेवादयः तथाच द्वितीयाष्टक षष्ठप्रश्नेयत्तरस्याय त्रैवयन्तः श्रितनतर
वैनमारत्रत्त इतिन्यायेन पलाशादौ वसाय त्राणादौ ऊर्के सोमदेवतात्मा पप श्रात्माच ततरावैनमारमंते इतिन्यायेन प
लाशादौ वसायत्राणादौ ऊर्के सोमदेवतात्मा पपःश्रात्माचततरावैनमारमत्त इति शेत्ये त्याहौ धाम्पां आरंभः इतिमंत्रत्वे
नविधिवाक्यत्वं अग्नेवामवस्यो पर्वाद उपायवस्येत्तिच देवोवः सविता तिवधिश्रेष्ठतमाय कर्मणा इत्यत्र श्रेष्ठतमं
कर्म भगवानपि साधनयज्ञरूपात्तरंगतमसेवात्त सरणकर्मणा व्याख्यातस्य तत्केवलफलभुक्तस्याधिषयस्य वाणद्द सोम
चिन्मात्त देवोवः तिविधिवाक्यं चोदनापुनरारंभ इति द्वितीयाध्याये जैमिनिसूत्रात् आरंभइषेत्वन्यायस्तत्कर्थे प्रवत्ति
पश्चात् पुनर्देवोवत्यस्य प्रवृत्तेः प्रथमप्रवृत्तिरारंभः सूत्रार्थे भाष्यार्थपादभाष्येस्पष्टएव कार्यान्दिर्वारंभः उधमेवा
रंभः विश्वकोशात् स्वर्गापवर्ग द्वारत्वं भक्तिसाधनद्वारा ब्रह्मलक्षणोपवर्गः अन्येषास्वर्गः हिरण्यवीर्यायाग्नयो चतु
र्द्दनवद्मवजुर्होता व्यूहत्वे चातुर्होत्रं कर्मश्रेष्ठतमं कर्मते तदवेसमाप्निषोमादयो वित्तरिकाः इत्कयः सप्तप्रपाठ
कायतः अन्नोत्र फलदेवनयोश्च देवनावाऽत्यत्र परेषांस्व मात्रं परेषां अर्थस्तु प्राप्ति पादुकानुरोधेनचेत
नोवाकश्चित्स्वीक्रियत इत्यंगीकारो चेनन इतिविशेषमीमांसा अतः परं सर्वसात्मने इत्यग्नेवाक्ये सर्वसत्वात्मदे
हायविशेषापस्यवीय सङ्ग्य त्रसर्वेषां सत्वानां प्राणिनोय नोयःआत्मा नस्तेषां देहाय यदेकमव्यक्तमनंतरूपमि
ति सहस्रनामयरणोसतिसदः विसेसापानि सुंदरायच स्यवीयसे विराड्रूपायेत्यर्थाद्दाहृत उपायवस्येतिमंत्रे रंगेत्य

जीवात्मनां नियोगस्य शरीरारम्भकत्वात् आवश्यके आहुर्भोजनादौ दोषहित्वादे प्रवर्तनं [illegible] तत्र त्रिविधकर्मादौ कामचा
रानुज्ञा इति निरूढिमुख्यं पदार्थाइ प्रपः शब्देन पापकं का: तं तत्संतानकर्तरो वा आपवा: मनुष्यादेह वत्ताल त्रित्रिविधाकर्मादौ
(कामचारानुज्ञा इति निरूढि मुख्यपदार्थ) स्वनिष्ठ सत्तानुकूलो व्यापारः देहविशिष्ट जीवेषु मनुष्यपदं सकं देहेषु जीवानां क
र्मफलभोगाय तत्रापि कामचारानुज्ञाति शब्देन प्रापरागाय मंत्रराणेष्टम भाषणा रासिति योगः आशब्देन पापकस्य मंत्रा
आपवाः सूर्यवंशीयाः चंद्रवंशीयाश्चाप्येव कर्मफलभोगप्रति पा[illegible]क: षष्ठाध्यायो मीमांसा फलभोक्तृत्यास्वामि
त्वमाधिकारः सष्ठाध्यायार्थः देवो वः सवितेत्यत्र न मीमांसा अप्रसंदिग्धत्वात् पंनिषु दूरराणाद्वै तोर पर्यन्तु मको
तरिक्षो लोग भूमध्याद्योयानयः मनः कृत[illegible]ति: अग्नेनरि [illegible] उन्नयोन्ना रद्दस्य भूमध्यं तं इस्यपोतिः नासा
विवरं वराहस्य प्रेष्टतमायेत्यत्र वाक्यं स्वधर्मोनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरंच्यतामेति ततः परं हि मां स्वयवतं
भागवतोप वैष्णवं पदं यथा होविश्रुणः कलाम्यये इति आचापो ह्योज्जदसमस्य चतुर्थपादे पवमाने स्यातां तस्मिना
वापोह्यपदर्शनादिन्यधिकरणेसत्र प्रवाय नासायच कमकर्तुं देवा पदिष्टं जनतां गच्छत इति वाक्या द्वाहतुः देवो वः स
वितेति देहेषु छात्रधाधि यज्ञदेहं प्रथग रम्याहतुः अग्निप्रिया इति गावो यज्ञदेहाः ब्राह्मणागाच्छन्ने तूपायवस्ति पदे
का एवकोशो यज्ञ इत्याहतु देवभाग्यमिति द्रव्यदेवतासंबंधो यागस्यस्वरूप भूत इस्युक्तं द्रव्येहविर्भोनिष्टं मंत्राच्चास्त
गात्रिष्वा इति आप्यायध्वमिति जायतेस्त्वविधि परत्वा मति वर्द्धने पसीयते तस्यतीति सदभावविकारा अस्यविधेर
र्थवादो हि: उर्जस्वतीरित्यादीरत्नोयं विधीरधीषे लोकेद्वा कमस्यान्यथापि संभवादर्थवादस्य वेदत्वात् दतुरोधे नविः
धित्वमिति यथा सर्व वेष्टन संस्पृति बाधउदुवरं स्पृष्टे द्वायेदिति श्रुत्या तदीदं प्रथमस्य तृतीयपादे चिन्तितं सिद्धं